

ORD & SAG 16

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
december 1996

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj

Offset-trykt i 1200 eksemplarer
på HF-trykkeriet, Aarhus Universitet

INDHOLD:

Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog	3
Peter Skautrup: Dialekterne og digtningen	5
Torben Arboe Andersen og Karen Margrethe Pedersen: Høvd, hvoddem, åvending – og andre ord for forpløjning	12
Inger Schoonderbeek: Nu sår Låkke hawre – om flimrende luft på varme dage	29
Arne Espegaard: Lidt om sproglige frynser	36
Lise Horneman Hansen: Så kam den haw og skil wos ad – om “usynlige” datidsformer i jysk	41
Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen: Det skulle jo bruges altsammen – når man havde slagtet	51
Sprogminuttet 1996	63

Forord

Hermed vor årlige jule- og nytårshilsen til meddelere, kolleger og alle andre med interesse for ældre jyske dialekter og almuens daværende livsforhold.

Antallet af forfattere er denne gang stort, og aldersmæssigt spænder de fra instituttets afdøde stifter Peter Skautrup – som vi hermed mindes i hundredåret for hans fødsel – og til to unge dialektologer: ph.d.-studerende Lise Horneman Hansen (Københavns universitet) og vor egen stipendiat Inger Schoonderbeek.

Gæsteskrivere kendt fra tidligere årgange af Ord&Sag er Karen Margrethe Pedersen (Københavns universitet) og Arne Espegaard (Stakroge). De resterende forfattere er endelig Jysk Ordbogs faste eller fondsfinansierede medarbejdere.

Det er samlet blevet til en årsberetning plus 6 artikler (med emner fra verbalbøjning til svineslagtning). Vi håber med det brede emnevalg at have tilgodeset de meget forskellige interesser blandt læserne af Ord&Sag.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Redaktionen af Jysk Ordbog har i år omfattet afsnittet flåd – forstykke med et grundmateriale på godt 50.000 kartotekssedler. Arbejdet med justering og supplering af bogstav A er nået frem til ank- og vil formentlig kunne afsluttes i løbet af 1997.

De færdigredigerede afsnit omfatter nu henimod 4000 spalter inkl. kortillustrationerne. Det kan herudfra skønnes, at ordbogens samlede omfang vil blive omkring 15 bind a ca. 1300 spalter.

Parallelt med redaktionen arbejdes der med udskrivning af instituttets omfattende samling af besvarede spørgelister. Der er i år udskrevet besvarelser af ca. 150 spørgsmål; oplysningerne inddateres i en database, og herudfra er der udarbejdet omkring 800 dialektgeografiske arbejdskort og ca. 3000 sedler til ordbogskartoteket.

Fra forskellige værker og manuskripter er der yderligere udskrevet ca. 7500 ordbogssedler. Denne udskrift er hidtil foregået på skrivemaskine, men efter at instituttet i år har anskaffet en scanner, er dette arbejde blevet væsentligt lettere, ligesom en efterfølgende korrekturlæsning som regel er blevet overflødig.

Jørn Rom Jensen har fuldført en meget grundig revision af fortegnelsen over kilder til Jysk Ordbog (udgivet i offset-tryk 1985, 101 sider). Ved revisionen er det lykkedes at finde en lang række hidtil manglende biografiske oplysninger, så at kildefortegnelsen nu fremtræder med komplette oplysninger om forfatterens fødselsår og om hjemstedet for den dialekt, der måtte være benyttet.

Takket være en bevilling fra Aarhus Universitets Forskningsfond har vi kunnet forlænge Inger Schoonderbeeks tilknytning til instituttet frem til september 1997. Hun har i det forløbne år arbejdet med en undersøgelse af sallingdialektens ordforråd set i relation til de omgivende dialekters. Hun har desuden i samarbejde med en redaktør deltaget i redaktionen af et par ordbogsafsnit.

Sammen med Institut for Dansk Dialektforskning ved Københavns universitet har vi fra Statens Humanistiske Forskningsråd modtaget en tre-årig bevilling til en fremtidssikring af de to institutters båndoptagelser af danske dialekter ved overspilning til CD'er. Som nævnt i sidste års beretning havde vi fra Jyllands-Postens Fond modtaget bevilling til det nødvendige overspilningsudstyr, hvorfor arbejdet vil blive udført her ved hjælp af 2 studentermedhjælpere. Fra en anden fond har vi i år modtaget bevilling til endnu et overspilningsudstyr, hvilket giver mulighed for en langt bedre udnyttelse af ressourcerne til medhjælp. Arbejdet, der omfatter overspilning af mere end 4000 bånd, forventes afsluttet før udgangen af 1999.

Instituttet har medvirket i Statsbibliotekets projekt "Dansk Lydhistorie" under kulturministeriets "Kulturnet Danmark". Projektets mål er på langt sigt at gøre den danske kulturarv i form af lyd (musik og tale) tilgængelig på internet. Instituttet har bidraget med 10 korte båndprøver (forsynet med oversættelse til rigsmål). Sammen med tilsvarende prøver fra Institut for Dansk Dialektforskning giver de et indtryk af de danske hoveddialekter (se kortet på indersiden af omslaget bagest i dette hefte).

Viggo Sørensen har afholdt kursus i dialektologi for studerende på Institut for Lingvistik, og vi har som tidligere år besvaret en række forespørgsler vedr. dialektord fra aviser og enkeltpersoner.

Ud over de ordinære driftsbevillinger har vi i år med tak modtaget følgende:

Privat Familiefond: kr. 37.480 til indkøb af overspilningsudstyr.

Statens Humanistiske Forskningsråd: kr. 90.000 til fremtidssikring af båndoptagelser.

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 65.000 som stipendium for Inger Schoonderbeek.

Peter Skautrup:

Dialekterne og digtningen

Dialekterne kom sent til orde i dansk digtning – på *skrift* vel at mærke! For det *mundtlige* traditionsstof, der overlevede fra slægt til slægt (eventyr, sagn, ordsprog mm.), blev jo ført ned gennem generationerne i deres eget mål, dialekterne. De blev blot ikke *optegnet* i denne form.

Dette beror jo på, at vi meget tidligt her i landet har haft en midtpunktsøgende skriftsproglig norm. Vi ser allerede omkr. 1300 jyske skrivere søge henimod et østdansk – vi kan vel kalde det et *sjællandsk* – skriftsprog. Vil man give et bestemt årstal, kan man sige 1550 – med udgivelsen af Christian III's bibel, hvis skriftnorm hvilede på Lundkanniken Christiern Pedersen. Set i et historisk perspektiv er alle senere ændringer af skriftsprogsnormen bagateller!

Vi havde altså da fået et for *alle* danske *fælles* skriftsprog, som folk – så vidt de nu kunne læse – vænnede sig til først og fremmest gennem bibel og salmebog. Og dermed var enhver tanke om et eller flere dialektale skriftsprog utænkeligt på det daværende kulturniveau (i modsætning til Tyskland, hvor f.eks. neder- eller plattysk havde udviklet sit eget skriftsprog).

Går vi nu frem til omkr. 1700, finder man også udformet et nogenlunde fast *rigsmål*, dvs. et fællesdansk talesprog, og modstillet dette er dialekternes sociale placering givet.

¹ Foredraget minder i sit indhold stærkt om forordet til Skautrups antologi af jyske digte: Jysk Sinnelaw (1950). Men i den foreliggende form får man et bedre indtryk af den mundtlighed og det personlige engagement, der gennem årtier gjorde Skautrup til en skattet folkelig foredragsholder. Foredragets tekst er her stedvis forkortet en smule, og forfatterens hyppige brug af *De* (i direkte henvendelse til sit publikum) er – med en enkelt undtagelse – omsat til (det i lærsituationen mindre påfaldende) *man*.

Tænk denne tanke helt igennem! I skrift har vi kun ét skriftsprog, som egentlig slet ikke dækker noget bestemt område af landet – fordi det i sin bygning, i sin struktur hviler på et meget gammelt sprogtrin. Og af talesprog havde vi et rigsmål, der var forbeholdt en ganske lille kreds (i starten af 1800-tallet næppe mere end 5-10%, i slutningen af 1800-tallet knap nok 20% af befolkningen). Og deroverfor en række folke-mål, der taltes af det store flertal: “udannede” bønder, for en stor del analfabeter.

Den “uselige” bonde – som han hedder i folkevisen – var en *simpel* mand, og derfor var hans sprog også simpelt. Alene derfor! Skønt hans sprog, hans modersmål havde 1000 års hævd, var naturgroet – mens rigsmålet var et sent kunstprodukt (om end det vel nok for en stor del hvilede på københavnsk eller måske snarere øresundsdiialekterne).

Dialekterne blev af de “kloge” betragtet som urigtige mål, afarter eller varianter af det *rigtige* dansk. En forfatter, en degnesøn, siger 1787, at “det er utroligt, så vanskabt som den jyske dialekt er”. Oplysningstidens pædagoger var af samme mening – hør blot denne udtalelse fra 1802: “Det sprog, Børn af Almuen, især paa Landet, have lært hiemme, er i Almindelighed saa urigtigt, og saa forskielligt fra det der bør tales i Skolen, at de hvert Øieblik maatte misforstaae Læreren. ... Man veed, hvilke forunderlige Udtryk Folk af Almuen ofte bruge for at tilkiendegive hverandre deres Tanker. Mangen Gang sige de noget ganske andet med deres Ord, end de vilde sige!” Og bonden selv troede på det. Hvor skulle han også andet, når han aldrig hørte andet?

På denne baggrund er det klart, at dialekten ikke kunne anvendes i alvorlig digtning, i høj poesi. Når bonden optræder i digtningen, er han i bedste fald en latterlig figur. Når han optræder med replikker (hos Holberg og Wessel), så antydes komikken alene ved sproget, dialekten. Og i bunden stil, i poesi, kunne man højst driste sig til at skrive f.eks. et spøgende bryllupsvers (som forfatterne Schandrup og Wadskiær har gjort det).

Sådan lå landet, til Blicher kom. Og De kender sikkert det værk, jeg tænker på – som herhjemme dannede epoke i dialektlitteraturens historie: *E Bindstouw*, som udkom i Randers i sommeren 1842. Man kan vel ikke påstå, at det straks vakte opsigt, for bortset fra en enkelt anmeldelse (i Ny Jyllandspost) forblev det uomtalt. Allerede dengang – og

dengang måske nok mere end i dag – var den københavnske litterære kreds så dominerende og tillige så selvoptaget, at en provinsiel begivenhed ikke kunne tiltrække sig nogen opmærksomhed.

Hvordan fandt Blicher på at anvende dialekten? Hvorfor kunne dialekten netop nu bruges litterært? Forudsætningerne er flere – historiske såvel som personlige.

Vigtigst blandt de historiske forudsætninger er den ny vurdering af sproget – som en afgørende faktor til afgrænsning og bestemmelse af *nationen*. I 1700-tallet havde man kunnet være en udmærket patriot uden at tale landets sprog: Mallings bog om Store og gode Handlinger omfatter skildringer af både danske, norske og holstenske helte og patrioter, og i Thaarups Høstgildet lovpriser den danske, norske og holstenske bonde kongen – landsfaderen – på hver sit sprog, holsteneren altså på tysk. Det daværende Danmark var sprogligt en dansk-norsk-tysk stat.

Med romantikkens forestilling om *folkeånd* og *nationalkarakter* bliver nu forholdet et andet. Sproget, *modersmålet*, ses nu som et nationalt samlingsmærke, det afgørende særmærke til afgrænsning af nationen – herhjemme først af historikeren Engelstoft² i 1802, men siden kan man finde denne anskuelse udtrykt hos så godt som alle vore romantikere. Der skrives nu *fædrelandssange*, hvor *sproget* lovprises.

Og dette modersmål omfattede jo også vore dialekter. Sprogforskerne bliver interesserede først, fordi de i dialekterne genfinder gamle, sære ord, som forlængst var gået tabt i rigsmålet. Folkemålene havde fået kulturel værdi – omend endnu kun rent historisk.

Blichers *personlige* forudsætninger var for det første hans fortrolighed med jysken fra barnsben af – tidligst på Viborgeggen, senere i Randlev og Spentrup i Østjylland. Det var ganske vist *ikke* hans modersmål – derfor blev Blicher aldrig helt stiv i det lydlige og kom til at blande øst- og vestjyske lydformer sammen – men grundakkorden kunne han! Dialektens folkelige tone og udtryksmåde kend-

² Laurits Engelstoft (1774-1851) blev efter studieophold i Tyskland, Holland og Frankrig knyttet til Københavns universitet, fra 1817 som professor. Hans hovedinteresse var, hvordan man gennem skolesystemet kunne opdrage ungdommen til bevidste arvtagere af folkets og nationens store fortid.

te han. Og han havde den indfølelse, som kun miljøets inderlige samliv kan udvikle.

Dertil kommer, at der hos Blicher sikkert også var en vis portion selvhævdelse med i spillet. Han følte sig i modsætning til det københavnske litterære lav og var harmfuld over hovedstadens gøren grin med jyden og jydens mål. Han ville hævde dialektens ligeværd med rigssproget som litteratursprog, vise at det foragtede bondemål kunne bære også alvorlig poesi – som det kunne det i Italien og Tyskland.

Endelig fik Blicher efter eget udsagn en direkte tilskyndelse til at skrive på dialekt ved at læse den skotske digter Laidlaw. Han får her øjnene op for sproglægtskabet mellem jysk og engelsk, og udtaler senere (noget bombastisk), at “mange gammeldanske ord høres endnu i den jyske bondes mund og i Verdens hovedstad, ved hoffet i St. James”. Blichers første dialektdigt, *Faual Mari* fra 1828, har som forlæg Laidlaws *Lucy's flittin*. Og tanken om at skabe et *jysk skriftsprog* forlod ham aldrig siden.

I 1842 samler han da til en helhed en række ældre og nye fortællinger og digte, som nu lægges i munden på forskellige jyske typer, mænd og kvinder forsamlet i E Bindstouw – hos æ skwolmæjster – ham Kræn Koustrup – I kinne ham wal?³

Blichers E Bindstouw fik mange efterfølgere helt op til vore dage. Man kan høre det i titlerne: Gilsjov, Tejelownssjov, Sownrådsforhandlinger osv. De er bygget op på samme måde: en gruppe mennesker samlet om et fælles arbejde eller ved en sammenkomst fortæller eller synger for hinanden. Adskillige af disse arbejder er sprogligt og kulturhistorisk ikke uden værdi – men *poesi*, ak den er der meget lidt af! Poesi forudsætter spænding. Og man kan lægge mærke til, at når vi i

³ Skautrup låner her fra starten på E Bindstouw: De war e Awten fa bette Jywl-awten – nej hold! A lywwer – de wa sgi den Awten far ve indda, dæ wa Binnstoww te e Skwolmæjsters, ham *Kræn Koustrup* – I kinne ham wal? (overs.: Det var Aftenen før Bittejuleaften – nej holdt! jeg lyver – det var sgi den Aften forinden endda, at der var Bindestue hos Skolemesterens, ham Kristen Koustrup – I kender ham vel?) — Læs selv videre i Skautrups udgivelse af E Bindstouw (med oversættelse og kommentarer) fra 1942.

Interiør fra Herning Museums bondegård. Her ses rekonstrueret, hvordan man strikkede i hinandens selskab. Men der savnes unægtelig de mange deltagere og den tætte atmosfære i Blichers Bindstouw.

dialektdigtningen træffer poetiske højdepunkter, så er der også et spændingsforhold til stede – som baggrund. De største gnister kommer også her ved den største spænding. Vi kan tage som eksempel forholdet i Sønderjylland.

Her blev jo netop folkets modersmål – og det vil sige *den sønderjyske dialekt* – samlingsmærket i kampen mod det fremmede sprog. I det afgørende valg mellem sprogene, der stort set også blev et valg mellem nationaliteter, kom for sønderjyderne – bevidst eller ubevidst – Karsten Thomsens ord til at stå som et motto: “Æ tænker, det er bedst, vi blyvr ved det dansk” (oprindeligt sagt, da han ved sin konfirmationsforberedelse i 1851 skulle vælge mellem tysk og dansk).

Derfor fik vi en smuk – simpel, men inderligt følt – digtning på sønderjysk. Først og fremmest med Karsten Thomsen – i digte som den skønne Vugg-Vihs (*Æ gær så jawn ò plowwer*) og Ved e Plow (*I Synnerjylland der er æ føjt*). Man kan finde et smukt udvalg af hans og senere sønderjyders poesi i samlingen *Sønderjyske Digte på Folkesproget* (ved Mar. Kristensen og Carl S. Pedersen, 1920).

Også på Fyn har vi fra denne tid – tiden efter 1864 – et par betydelige digtere: Mads Hansen og Lars Clausen. Alle kender sikkert den fynske “nationalsang”, Mads Hansens Fo’ ajle di smaa Blomster dæ dov æ’ te iaar. Der findes et par antologier med fynske digtere: Hans P. Lundes Fraa vo fynske Föjeæjn (1928) og Fynsk Sind (ved Harry Andersen og J. Brøndum-Nielsen, 1949).

I nørrejysk kom der et nyt højdepunkt med Aakjær. Det er atter her bevidstheden om, at målene er i fare – følelsen af, at noget værdifuldt er ved at gå tabt – der ligger bag. Det er jo en kendsgerning, at dialekterne er svindende. Alene det forhold, at befolkningens fordeling mellem land og by har skiftet så drastisk i de sidste to menneskealdre (fra 80% landbefolkning i 1870 til 70% bybefolkning nu), har gjort presset fra rigsmålet større. Hertil kommer så det samkvem, den bevægelse i befolkningen – den offentlighed, som man slet ikke kendte i forrige århundrede.

Og nu kan man så stille sig det spørgsmål, om det overhovedet har nogen betydning at bevare dialekterne. Det må jo til syvende og sidst blive et personligt spørgsmål for den enkelte: har mit modersmål, denne eller hin danske dialekt nogen særlig værdi for mig *fremfor* rigsmålet?

Jeg tror gerne, at mange skifter sprog uden at tænke over det – at de i al fald først kommer til at tænke derover, *efter* at skridtet er taget. Andre tænker vel nok på Grundtvigs ord om, at modersmålet er *hjer-tesproget* (og kun *løs* er al fremmed tale), men de affinder sig med det nye mål, som de søger at tilegne sig efter evne.

Selv har jeg – tvunget af omstændighederne - skiftet mål: fra vestjysk dialekt til rigsmål, så godt som nu jeg har kunnet lære det. Men jeg skal indrømme, at jeg *mange gange* har været i situationer, hvor jeg ikke på rigsmål har kunnet finde det helt dækkende udtryk. Hvorimod jeg ikke var i tvivl, om jeg blot kunne have sagt det på min egen dialekt. Ordene var der måske nok, men de havde ikke helt den samme værdi, den følelsesnuance, som de havde i mit modersmål.

Og jeg er ganske enig med den gamle sprogforsker P.K. Thorsen, der som resultat af sine overvejelser hævdede, at *kun* den primære sprogtilegnelse rammer, kun modersmålet dækker helt. Det er altså helt

forkert, når det i sangen hedder: “og træffer vort modersmål ej på et hår” – for modersmålet træffer nemlig altid på et hår! Det er det mål, vi er vokset op med – de sproglige enheder, vi har brugt, da vi byggede vor verden, vort erkendelsesområde op. Derfor er al fremmed tale “løs”, fordi vi kun i modersmålet er sikret fuld overensstemmelse og harmoni mellem det sproglige udtryk og den begrebs- og følelisesverden, som ligger til grund – og som i sig selv er bygget op gennem sproget.

Det er den samme følelse, som – bevidst eller ubevidst – fik de jyske digtere til at bruge dialekten. Aakjær har selv sagt det for sit vedkommende: “Aldrig skriver jeg med lettere Pen, end naar jeg helt tør give mig det Jydske i Vold”.

Torben Arboe Andersen og
Karen Margrethe Pedersen:

Høvd, hvoddem, åvending

– og andre ord for forpløjning

Under redaktion af *for·ager* s. til Jysk Ordbog fandt jeg (TAA) på ord-bogssedlerne og spørgelistebesvareelserne fra Nørrejylland mange oplysninger om, at *for·ager* var et nyere ord, mens de gamle betegnelser, afhængig af egnen, var fx *høvd*, *høvvi*, *hvoddem*, *hwåjem*, eller sammensætninger med *ager*, fx *hoved·ager*, *høvds·ager*, *hvoddems·ager*. Det gav mig naturligvis lyst til at skaffe overblik over, hvilke betegnelser der egentlig har været brugt for *for·ager* i de jyske dialekter, og desuden til at dechifrere de mere uigennemskuelige af dem. Imidlertid viste det sig, at tydningen af ordene, både for de jyske og for ømåle-nes vedkommende, i store træk allerede var foretaget af Ole Widding i en artikel i Danske Folkemaal¹. Et tilhørende kort viser betegnelsernes udbredelsesområder, men kun i skitseform, idet Udvalg for Folkemaal dengang kun havde et begrænset antal oplysninger til rådighed. Forfatteren opfordrer da også i artikelens slutning indirekte til, at der senere udarbejdes et mere dækkende kort over synonymernes udbredelse: "den nøjagtige Kortlægning må stå hen til et mere fuldstændigt Materiale ... er indsamlet" (s.128).

Et sådant materiale foreligger nu, bl.a. takket være besvarelser af Jysk Ordbogs spørgelister, hvor 2 spørgsmål i 1950-60 direkte angår udtryk for forpløjning. Også på Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet, er oplysningerne om disse udtryk væsentligt forøget i årenes løb, og Karen Margrethe Pedersen, som *Ord & Sags*

¹ Widding (1931).

læsere kender fra tidligere artikler, var straks med på ideen om at udarbejde et fælles, opdateret kort over ordenes udbredelsesområder. Resultatet er blevet det følgende kort 1, der giver en oversigt over de mest udbredte udtryk for hele landet. De omtales nærmere nedenfor sammen med enkelte andre.

På oversigtskortet er ordene kun anført med rigsmålsortografi eller en tillempet sådan, da det ville blive alt for uoverskueligt at indplace-re de mange lydformer her; særlige udtalevarianter anføres i omtalen af de enkelte ord og vises i enkelte tilfælde på kort dér. Desværre er der i de mindste områder på oversigtskortet ikke plads til at anføre de pågældende betegnelser: de er i stedet markeret med tallene 1-6 med forklaring uden for kortet. Af overskuelighedshensyn er oftest kun den vigtigste betegnelse inden for hvert område anført på kortet.

I det følgende omtales betegnelserne ikke i en "nord-syd"- eller anden geografisk bestemt rækkefølge, men med de mest rigsmålsnære og/eller gennemskuelige behandlet først, dvs.: 1) udtryk med *for-*, *å-* og *tvær-* som første sammensætningsled, 2) udtryk dels afledt af *hoved*, dels med *hoved* eller en afledt form heraf som første sammensætningsled, 3) øvrige betegnelser.

1) Betegnelser med *for-*, *å-*, *tvær-* som 1. sammensætningsled

For·pløjning kendes nu over hele landet som betegnelse for et stykke jord, der ligger "foran", for enden eller som forreste del af en mark eller ager og bruges som vendeplads under arbejdet med markredskaber; stykket pløjes sidst, med furer "på tværs" af, dvs. vinkelret på de øvrige furer i marken, når marken da ellers er pænt rektangulær. Ordet er formentlig hjemmehørende på Sjælland, hvorfra det som yngre betegnelse dels har bredt sig til dialekterne på Lolland-Falster-Møn, dels er kommet ind som landbrugsfaglig betegnelse i rigsmålet og derfra har bredt sig til andre egne, fx Bornholm (vi har dog ingen oplysninger om ældre betegnelser på Bornholm). Som kortet antyder, var det gamle udtryk i sjællandsk *høvde*, i hvert fald i sydsjællandsk (se nærmere i afsnit 2). I nyere jysk har *for·pløjning* vundet indpas især i den tillempede form **for·plovning**, der i vidt omfang har erstattet ældre *høvd* og *høvds·ager* i det østlige Midtjylland. Formen *for·plovning*

afspejler, at dialekterne i dette område har udtalen *plåw* svarende til sideformen *plove* af verbet *at pløje*.² I Vendsyssel har man formerne *fårplønning* (især i den midtøstlige del) og *forpløvning* (sporadisk mod sydvest, jf. udtalen *pløw* af verbet *plove / pløje*); disse må ses som yngre alternativer til *hoved-ager*.³

For-ager er betegnelsen i Sønderjylland, bortset fra Als, der har *forland*. *For-ager* er også afhjemlet fra Nørrejylland, men mere spredt, og som nævnt i indledningen ofte betegnet som et nyt ord ved siden af en ældre egnglose dér. Dog ser det ud til at have været eneste betegnelse i det indre Syddjylland, jf. kort 1, mens det er et yngre alternativ til *ande(t)* mod vest og til *hoved-ager* mod øst. I et område mod nordøst (benævnt 'blandet' på kort 1) optræder det dog side om side med forvanskede former af *hvoddems-ager*.

For-ager har tilsyneladende konkurreret med *for-pløjning* om at blive den landbrugsfagligt foretrukne betegnelse. Fx anføres ordet fremhævet i slutningen af artiklen *Ager* i Møller-Holst: Landbrugs-Ordbog (1877ff.): *Forager (Forpløjning) kaldes ...*, men der er kun oprettet henvisningsartikel: "*Forpløjning, se Ager*" og ikke nogen tilsvarende artikel *Forager*. Førsteudgaven af Landbrugets Ordbog (1909-14) medtager begge betegnelser, mens 3. udg. kun nævner *Forpløjning*.⁴

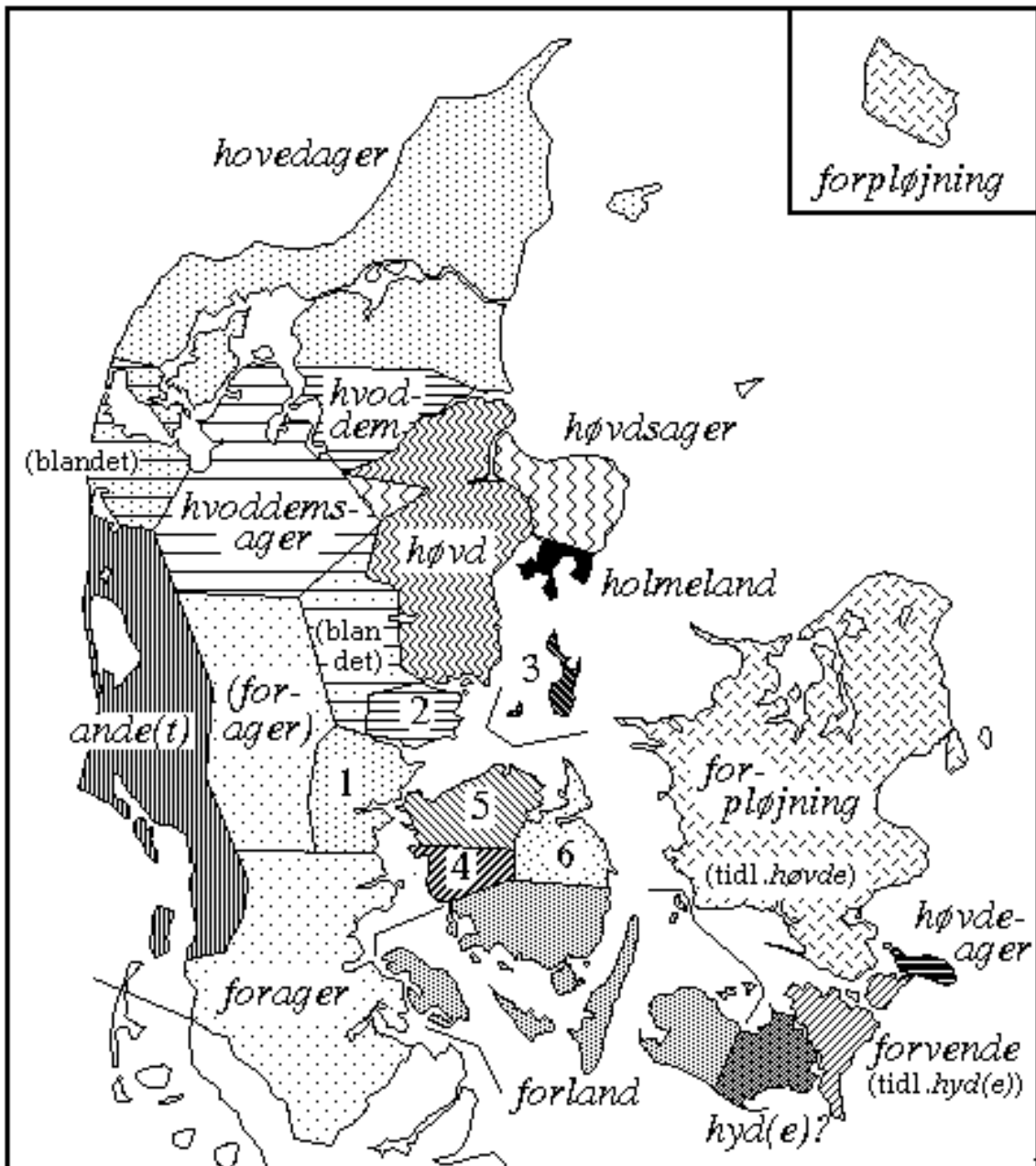
Forland er især en ømålsbetegnelse: som kort 1 viser, er den almindelig på Sydfyn, de sydfynske øer, Vestlolland, Agersø og Omø (tæt på Sjælland) – men også enerådende på Als. Denne udbredelse kan virke påfaldende, men den er ikke helt ualmindelig, og den kan forklares ved de kontakter, der har været mellem de forskellige øer, på tværs af vandet. Langelændere er taget til Vestlolland som tjenestefolk eller som tilflyttere, og lollændere er taget til Langeland. Det viser sig i ordforrådet ved at vi finder lollandske ord på Langeland, eller – som her – langelandske ord på Vestlolland. De sydfynske øer har naturligvis haft hyppig kontakt med det sydfynske "fastland", men Ærø har også haft kontakt med Als: i perioder hørte Ærø under hertugdømmerne, mens Als omvendt hørte under Fyns stift. Der har fra gammel tid været færgeforbindelse mellem de to øer, og i hvert fald i 1800-tallet var det

² Jf. *fårplåw·nəŋ*, Middelsom herred, Feilbergs jyske ordbog ca. 1900.

³ Jf. bl.a. Espegaard's vendsysselske ordbog.

⁴ Madsen-Mygdal (1937-38).

Kort 1. Betegnelser for 'forpløjning' i de danske dialekter

- 1 = hovedager 2 = hvoddem 3 = tværpløjning
 4 = hørmeland 5 = åvending 6 = hovedland

almindeligt, at ærøboer tog til Als for at finde arbejde, mens adskillige alsingere købte gård på Ærø. Sprogligt viser forbindelsen mellem de to øer sig ved, at der er mange alsiske "låneord" i ærøsk.⁵ Men påvirkningen kunne åbenbart også gå den anden vej, som *forland* viser.

⁵ Bévort (1993).

Hvad endelig de to “sjællandske” øer angår – Agersø og Omø – så har vi enkelte andre eksempler på, at de sprogligt følges med Langeland og Lolland, og ikke med det nærliggende Sjælland. Bl. a. siger man på Agersø og Omø “jeg kender ikke ham” og “han er ikke her” med tryksvagt *ham* og *her* (i stedet for “jeg kender ham ikke” og “han er her ikke”), nøjagtig som man gør på Lolland, de sydfynske øer – og Als!⁶

For·vende er den almindelige betegnelse på Falster; den afspejler direkte foragerens brug som vendeplads. Det samme gør Vestmøns betegnelse **for·vending**, som også kendes på det nordvestlige Falster og endvidere er afhjemlet en enkelt gang fra Østlolland. Af pladshensyn er kun *for·vende* nævnt på kort 1, tilsvarende er det samlede område for de to betegnelser markeret med samme signatur.

Afledningen *vending* af verbet *vende* kan have betydningen 'vendeplads', jf. *Vending 5* i Ordbog over det Danske Sprog (ODS). *Vende* er blot en tilsvarende nul-afledning, ikke registreret i ODS, men afhjemlet i mindst én sammensætning i ømålene, nemlig *å·vende* nedenfor.

Å·vending, der er markeret med 5 på oversigtskortet, er betegnelsen på Nordvestfyn; i den østligste del af området bruges dog oftest formen **å·vende**, der også kendes mod syd i området. Begge former er endvidere sporadisk afhjemlet fra Nordøstfyn, hvor vigtigste form er *hoved·land*. Igen af pladshensyn er kun den mest almindelige af de to ensartede former anført på kortet.

Første sammensætningsled, *å·*, er en dialektal variant af præpositionen *på*, jf. artiklerne *IV. aa* og *Aavending* i ODS (bd. I). Andet sammensætningsled, *vende*, *vending*, er behandlet ovenfor under *for·vende*.

Også i det sydligste sønderjysk, Fjorde sogn, er *å·vending* optegnet, først af K.J. Lyngby i 1859,⁷ senere af A. Bjerrum i 1931.⁸

⁶ K.M. Pedersen (1993).

⁷ Optaget i Feilberg bd. II under *påvending*.

⁸ Nævnt under *å 7* i Bjerrum (1974).

Tvær·ager er ikke anført på oversigtskortet, da ordet kun er afhjemlet fra 2 kilder i Sønderjylland: dels Molbech (1841) efter Outzens manuskript, dels en optegnelse omkr. 1910 fra Gram herred.

Tvær·pløjning er markeret med 3 på oversigtskortet; afhjemlet fra Samsø og Endelave. Udtaleformerne har *-pløw-* i 2. sammensætningsled: *'twær₁plöwnen* Endelave, *-₁pløw'əni* Sydsamsø og (med afrunding) *-₁ptew'ni* Nordsamsø. Der er altså tale om en sideform **tvær·plovning**, parallelt med *for·plovning* under *for·pløjning* ovenfor.

2) Betegnelser indeholdende *hoved* og afledninger hertil

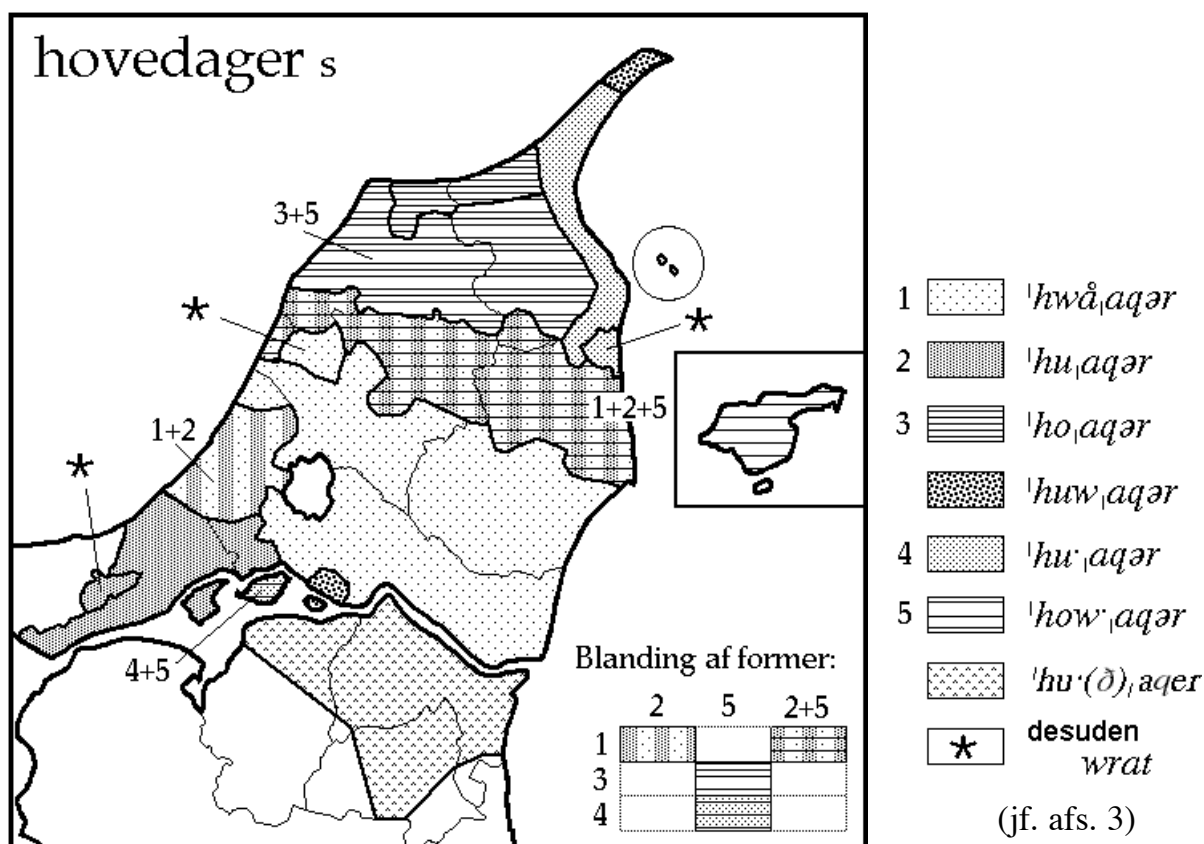
I denne sammenhæng betyder *hoved-* ikke 'vigtigste del' el. lign., men 'yderste, forreste del af noget' (ligesom *for-* i afsnit 1), jf. ODS *Hoved* 9.2 vedr. hoved på værktøj (fx *hammer-*) mv.

2.1 Betegnelser med *hoved-*

Hoved·ager er den dominerende betegnelse i størstedelen af Nordjylland, mod syd dog i konkurrence med andre udtryk: *hvoddem* i Sydøsthimmerland, *hvoddems·ager* i Sydthy og det nordvestlige Hardsyssel. Desuden findes *hoved·ager* i den del af det jyske Lillebæltsområde, der er markeret med 1 på oversigtskortet. I egnene mellem de to sidstnævnte områder er ordet meget sporadisk afhjemlet; men muligheden for et mere sammenhængende udbredelsesområde eksisterer.

Udtalen af *hoved-* varierer meget, med langdiftongformer *huə-* som de mest udbredte, i område 1 ved siden af fx *huəð-* og *hu'j-*; kortvokalformer *hu-*, *ho-* er pænt repræsenteret i hele området, desuden kortdiftongformerne *hwo-*, *hwå-* som det almindeligste i det sydlige Vendsyssel. En mere præcis redegørelse for de mange udtaleformer må afvente redaktion af artiklerne *hoved* og tilhørende sammensætninger i Jysk Ordbog. Men et indtryk af, hvor stærkt varierende udtalen kan være inden for et delområde, får man på kort 2 vedr. Vendsyssel og naboegne.

Kort 2. Udtale af *hoved·ager* i Vendsyssel og omliggende egne.
Fra Espegaard (1995) bd. II, kort 123.

En form **hovedmåls·ager** er noteret en enkelt gang i nordvest-Hardsyssel, men er formentlig en forvanskning af *hvoddems·ager*, jf. de stærkt varierende udtaleformer og skrivemåder i afsnittet ndf. om dette ord.

Hoved·land er betegnelsen på Nordøstfyn, markeret med 6 på kort 1. Den findes dog også i tilgrænsende egne af de ovf. nævnte områder for *for·land* og *å·vending* så vel som i *hørme·land*-området mod sydvest.

2.2 Betegnelser med *høvd(e)* og *hyd(e)*

Høvd er på kortet anført som vigtigste betegnelse for Midtøstjylland og størstedelen af Ommersyssel, i de nordvestligste egne dog erstattet af *hvoddem* og *høvds·ager*. Grænsen mod vest følger i Midtøstjylland temmelig nøje grænsen mellem østjysk og vestjysk. Skriftformen *høvd* dækker et væld af varierende lydformer fx *høw'ð*, *höwi*, *höw'it*, *höw'ə*,

høw(')æt, høw(')æð, høw't, alle inden for det nævnte ret lille område. I nogle tilfælde er det vanskeligt at afgøre, om en oplyst form er grundform eller bestemt form af ordet, fx *höw'æt, höw'it*, fordi ordet kan være neutrum, skønt det de fleste steder er fælleskøn.

Et andet interessant træk er former med svagtryks-*i*, *høwi* m.fl., i bestemt form også optegnet *høw'jæt*; disse findes i den sydlige og vestlige del af området, i store træk inden for trekanten Horsens-Viborg-Århus. Ordgruppen med svagtryks-*i* behandles hos Hald (1971); det antages her (s. 108), at *høw'i* kan være udviklet af en gammeldansk dativ-form *høfthi*, der så som andre ord i gruppen har undgået "den jyske Vokalsvækkelse og Apokope" (s. 109), dvs. den svækkelse og det senere bortfald af udlydende vokal, der ramte de fleste flerstavellesord i jysk.

Men hvad er nu baggrunden for at betragte *høvd* som hørende til blandt betegnelserne med *hoved*? Kort og godt, at *høvd* sandsynligvis er en sideform til *hoved*, lige så vel som *høved* i betydningen 'kreatur' er det. Ifølge ODS er *høved* "egentlig samme ord som *hoved*", og ganske vist har ODS ikke en artikel *høvd*, men under sammensætningen *Hoved-ager* (i samme betydning som ovenfor) nævnes i den etymologiske parentes *høvedager* som en ældre nydansk sideform, og der henvises til dialektale former som *høvd* og *høvdsager*.

Høvd og en tilsvarende form **høvde** findes også afhjemlet i ældre kilder fra andre egne, fra Jylland fx. Nordby bylov (Samsø) omkring 1700. I Kalkars ordbog over gammeldansk og ældre nydansk sprog findes ordet under opslagsformen *høvd(e)*.⁹ I landsbyfællesskabets tid, hvor hver gård havde en ager i flere af landsbyens marker, skulle man have kompensation, hvis man havde *høvden* i en mark. Fx har Nordby bylov bestemmelsen: "Huem som findes at ligge for Høfden, hand skal hafue 3 føder Meere en som hans Reenbroder"¹⁰, dvs. forageren skal være 3 fod bredere end de agre, der støder op til den, som vederlag for de andre gårdes brug af den som vendeplads.

Som nævnt i afsnit 1 er *høvd* i jysk nu fortrængt af de mere moderne ord *for·pløjning* og *for·plovning*. "Den gamle betegnelse for forageren var *høw'æðæt*, men det har jeg ikke hørt, siden jeg var dreng", siger en meddeler i Hads herred syd for Århus i 1947. Modsat anføres

⁹ Kalkar bd. II s. 367.

¹⁰ Danske Samlinger (etc.) bd. II s. 241; jf. også Kalkar.

dog omtrent samtidig fra Gjern herred mellem Århus og Silkeborg, at "Ordet Høved [i et stednavn Buehøvederne] kender jo enhver Landmand i Sognet, det skrives også Høvd og er den Forager, man vender paa med Ploven".¹¹

Fra Fyn er *høvd* afhjemlet i "Aasum Herreds Tingbog" fra 1647, i Refs Vindinge bylov fra 1773 og i samlingerne til Molbechs Dialect-Lexicon fra 1841. Men formen er også optegnet i dette århundrede som en husket form, udtalt *hø:w* eller i det stødløse Sydfyn *hö:w*. I alt kendes ordet fra 8 fynske sogne, et enkelt af sognene ligger i området med *åvending* (jf. kort 1), 3 ligger i området med *hovedland* og 4 i området med *forland*. Herfra kendes også ordet *høvdeland*, jf. ndf.

Øst for Storebælt finder vi *høvde* og *høved* afhjemlet i nogle gamle kilder fra det sydvestlige Sjælland, således fra 1759: "saadan et stycke Jord som mange Agre vende paa kalde Bønderne her i Landet [dvs Sjælland] Høvedet eller et Høvd". *Høvedet* var altså den fælles forpløjning for mange agre, ligesom i Nordby på Samsø. Også en enkelt gammel meddeler fra Stevns (født 1849) kan huske ordet: "det var helt oppe ved høvedet", men ellers er ordet gået i glemme på Sjælland og erstattet af ordet *forpløjning*.

På Sjælland er ordet intetkøn (ligesom *hoved*), men på Fyn er det hunkøn, svarende til, at ordet ofte er fælleskøn i jysk (jf. ovf.)

Høvds•ager er betegnelsen i størstedelen af Djursland og på Viborgeggen, altså i naboområdet til *høvd*; ordet forekommer desuden sporadisk inden for *høvd*-området. I udtalen er *-d-* i oftest bortfaldet, jf. (med stød) *'höw's-*, *'höw'əs₁aq'ər* fra Viborgeggen og (med længde) *'höw's-₁aq'ə* fra nordøst-Djursland. At dette svind er sket tidligt, ses af formen *høfvisager* fra en landsbyvedtægt år 1660 fra Silkeborgeggen.¹² Andre ældre former har *-d-* bevaret: *hoffvidsaggre* i vide 1725, Århuseggen,¹³ og *hovedsager* i fæstebrev 1671, Vejle-eggen.¹⁴ At 1. sammensætningsled her er *hoveds-* med *-s-* som i *høvds-*, bekræfter antagelsen om, at *høvd* er en sideform til *hoved*. Tilsvarende gælder for formen

¹¹ Kaae (1948) s. 47.

¹² Vider og Vedtægter, bd. III s. 339.

¹³ Vider og Vedtægter, bd. III s. 293.

¹⁴ Ravn (1929) s. 33.

høved-ager fra 1635.¹⁵ Som det ses, er *i*-formen af *høvd* repræsenteret i de ældre kilder; den findes også i en yngre optegnelse: *höw'isaqə* fra Voer herred ved Skanderborg.

Også her er der bestemmelser om, at det pågældende jordstykke ikke må benyttes uden videre. Fx fastsætter Tunø bylov 1805, at hvis der ikke er vej over til en mands ager i fællesmarken, "da tillades ham at køre eller gåe på alle tilgrændsende agerender, men ikke på høvesageren under mult [= mulkt, bøde], hver gang 2 sk. [= skilling]".¹⁶

Høvds-ager kan på Randersegnen også betegne et "brud", en tværager i en ager, der er så lang, at man deler den ved at pløje på tværs midtvejs (jf. *høvd* ovf., *hyd* og *vratte* ndf.).

Høvde-ager er en tilsvarende sammensætning. Ordet er almindeligt på Østmøn, men findes også ved siden af *høvde* i enkelte af de sjællandske kilder. I landsbyvedtægten for Fodby på det sydvestlige Sjælland ser vi igen, at det kan give problemer, at én bondes tværager tjener som forpløjning for mange bønders agre: "Hvilken mand, som hafver høfdeager, og der findes én som løber på (dvs. støder op til), og icke vil pløie med de andre så tilig som de, da skal den mand som høfdeager eier, vise toe mend til hannem og bede hannem pløie sin ager. Vil hand da icke pløie dend inden tre dage, da måe den anden pløie sin høfdeager, och den, der løber på, icke det år at vende på høfde".¹⁷

På Møn udtales ordet *høfde*, med regelret lydudvikling af *-wd* til *-fd* (ligesom i *kjø·wdə* > *kjø·fdə* købte, *pröwdə* > *pröfdə* prøvte, prøvede).

Høvde-land eller **høved-land** er kun optegnet i et enkelt fynsk sogn, Nørre Broby: "[*hö·w₁lā'əd*] sagde de rigtig gamle for forpløjningen eller som de nu siger *forlandet*". Meddeleren er selv gammel, født i 1864, og har et meget gammeldags sprog. Blandt andet har hun formen [*hö·w*] med *ö* ikke alene i sammensætningen *høvdeland*, men også usammensat om menneskets hoved, i forbindelsen *stå på hovedet*.

Som nævnt ovenfor findes usammensat *høvd* også på Fyn, og det er ikke overraskende, at *høvd* her kan sammensættes med *-land*: det hed-

¹⁵ Kalkar bd. II s. 274.

¹⁶ Vider og Vedtægter, bd. II s. 331.

¹⁷ Vider og Vedtægter. bd. I s. 186.

der jo også *hørmeland*, *hovedland* og *forland* på Fyn. *Land* kan betyde ‘jordstykke’ (jf. ODS *Land* 1.2). Denne betydning er især almindelig på Møn og Lolland-Falster, men findes også på Fyn (i sammensætninger som *hørland* ‘jordstykke med hør’) og i Jylland, jf. *holme-land* nedenfor.

Hyd·ager eller **hyde·ager** er den ældre betegnelse på Falster. I lidt nyere tid afløses ordet af *forvende* og i nyeste tid af *forpløjning* (jf. ovf.) Også fra Femø og Østlolland har vi oplysninger om, at *hyd(e)ager* var den form man brugte i ældre tid. Men her savner vi oplysninger om, hvilket ord der afløste *hyd(e)ager*. Måske blev ordet direkte afløst af *forpløjning*.

Formerne *hyd* og *hyde* udtales [*hy*, *hy·ə*] eller (på Sydfalster) [*hyð*, *hy·ðə*] er formentlig dannet af *høvd* og *høvde*, ved lyd lukning (*høwd* > *hywd*, *høwde* > *hywde*), assimilation af *w* og tab af det bløde *d* (undtagen på Sydfalster).¹⁸

Hyd som usammensat ord er kun afhjemlet fra 2 sogne, Skelby på Sydfalster og Nordlunde på Vestlolland. Fra Skelby oplyses det, at ordet betegner en tværpløjning, hvor man vender midt på en lang ager. På Vestlolland kan *hyd* have været mere udbredt, som en gammel form, der senere blev afløst af det langelske *forland* (jf. ovf.).

2.3 Betegnelser med *hvoddem*

Hvoddem er betegnelsen i syd-Himmerland og nordvest-Ommersyssel (nord for Viborg), desuden i Bjerre herred mellem Horsens og Vejle, markeret med 2 på oversigtskortet. Ordet er også afhjemlet enkelte gange på Silkeborg-Kjellerup egnen mellem de to nævnte områder, så det har formentlig tidligere haft et sammenhængende udbredelsesområde i det midtjyske.

Udtalen gengives oftest som *hwojrn*, *hwojom*, *hwojmen* og lign. i det nordlige område, *hwoðəm*, *hwoðom* mv. i det sydlige. Herudfra vælger Jysk Ordbog formentlig opslagsformen *hvoddem*, for øvrigt i overensstemmelse med Feilberg. Derimod har Molbech (1841) valgt en mere

¹⁸ Widding (1931) s. 121.

etymologiserende opslagsform *hodum*, og Kalkar (1881-1918) anvender formen *hodom* ud fra ortografien i gammeldanske dokumenter.¹⁹ ODS medtager ikke ordet, men nævner *Hodum* og *Hodumsager* (efter Molbech) under *Hoved-ager*. Ingen af de foreslåede opslagsformer viser direkte forbindelsen til *hoved*, og man kan vanskeligt konstruere en opslagsform, der gør det. Formerne *hwoðam*, *hwojm* etc. ovenfor afspejler bøjnings- og afledningsformer af *hoved*, jf. fx flertalsformer som *hwåðar*, *hwoðar* = hoveder, og jf. sammensætninger som *hwåaqar* = hovedager i afsnit 1. *Hodum* og *Hodom* antyder i nogen grad den historiske forbindelse til den oldnordiske form *höfuð* af *hoved*, eller rettere til en dativ-flertalsform *hofðom* af dette ord.²⁰ En opslagsform *hovedem* kunne tilgodese dette aspekt, men antyder ikke ordets udtale så direkte som *hvoddem*.

Det skal lige nævnes, at *hvoddem* også spredt i Jylland har en anden betydning, der viser forbindelse til *hoved*, nemlig: "hovedende i seng".

Hvoddems·ager er den almindelige betegnelse i Midtvestjylland undtagen i egnen omkring Ringkøbing fjord og et stykke ind mod øst. I nordvest optræder ordet dog side om side med *hoved·ager*, jf. området "blandet" på oversigtskortet; det er også nået op i Sydthy på den anden side af Limfjorden. Desuden er ordet udbredt mod sydøst ned mod Horsens-Vejle, her i konkurrence med *for·ager*, jf. det tilsvarende område mærket "blandet" på oversigtskortet. Endelig er det sporadisk kendt i det vestjyske *ande(t)*-område og i det nordlige Sønderjylland.

Som *høvd* i afsnit 2 har *hvoddems-* en mængde varierende udtaleformer. Hos en sikker meddeler som Skytte Andersen fra Fjends herred træffes fx følgende arsenal af former: *(h)wor'ms-*, *(h)woj'ms-*, *woj'ns-*, *woj'ans-*, *wo'jans-*, *wor'm-*, *wo'rms-*, dvs. former med og uden *h-*, med og uden *-s*, med *-n-* i stedet for *-m-*, med og uden stød, med stød placeret på konsonant eller på vokal. Alle former må stå til troende og har altså eksisteret side om side på egnen. Fra det "blandede" område mod sydøst er videre i spørgelistebesvarelserne oplyst former som *hvoms-*, *hvøms-*, *hvejoms-* og *hverremsager*. Hertil slutter sig formentlig Feilbergs *hve'msaq'ar* (fra Vrads herred i samme område),

¹⁹ Jf. artiklen *Hodomsager* i bd. II s. 249.

²⁰ Widding (1931) s. 120.

som Andersen (1928) betegnede som "mærkelig Form" og efterlyste yderligere eksempler på (s. 30). Men måske hører de sidstnævnte former med afvigende vokal *-e-* under en anden opslagsform, fx *hverve-om(s)-ager*, med *hverve* i betydningen 'vende'; jf. også Feilbergs artikel IV. *hverve* = 'vendested med plov, hvor to agre støder sammen', der ganske vist er fra Houlbjerg herred længere nordpå.

De mange udtaleformer af *hvoddem* er et godt eksempel på, hvordan et ord kan udvikle sig og 'skeje ud', når ordet er ganske uigenemskueligt for sprogbrugerne og ikke findes i skriftsproget.

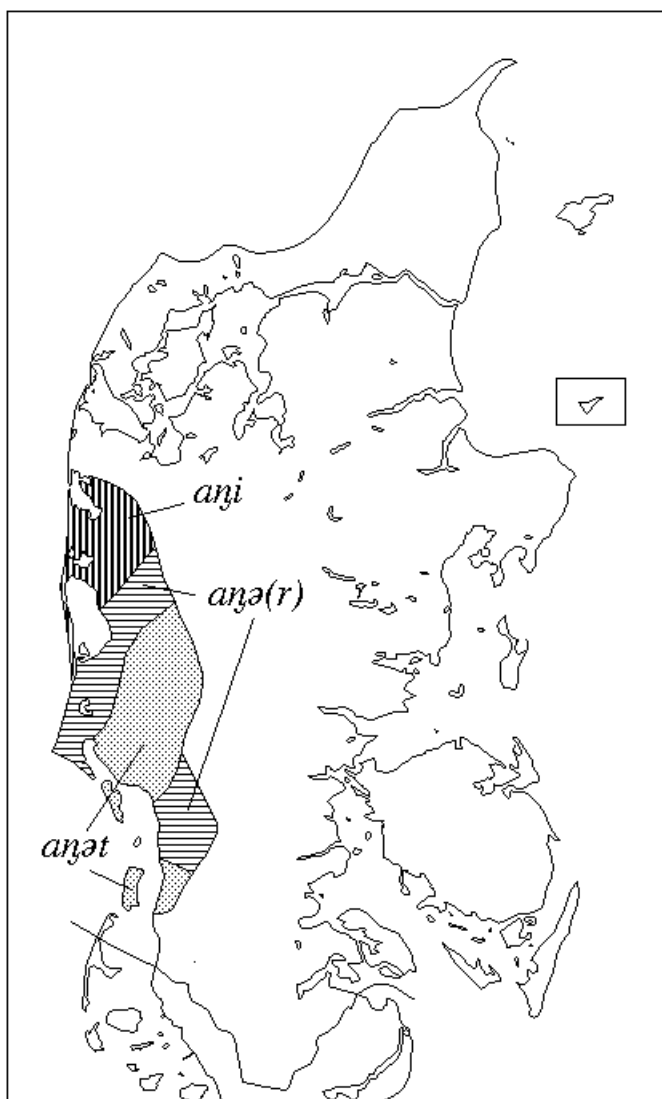
3) Øvrige betegnelser

Hermed er de fleste betegnelser på oversigtskortet behandlet. Tilbage står at omtale de jyske navne *ande(t)* og *holme-land* samt det fynske *hørme-land*. Desuden enkelte andre, som ikke er medtaget på kortet pga. for sporadisk udbredelse.

Ande og **andet** er betegnelsen i et større vestjysk og vestsønderjysk område, jf. kort 1. At betegnelsen angives som *andet* ser måske ud som en vits; men ordet er i både udtale og oprindelse helt forskelligt fra neutrumsformen *andet* af pronomenet *anden*. Udtaleformerne fremgår af kort 3.

At dømme ud fra manuskriptet til Jysk Ordbog, med inddragelse af argumentationen hos Skautrup (1956) mv.,

Kort 3. Udtaleformer af subst. *andet*.
Fra manuskriptet til Jysk Ordbog.

synes ordet at stamme fra en sammensætning med det ord *høvd*, vi behandlede ovenfor; den gammeldanske form er nemlig *andhøvd* (kilde år 1461), hvor *and-* betegner 'for-' som i 'forhoved, pande', jf. *an-* i det svenske ord *anlete* for 'ansigt'. Udtaleformerne *anæt*, *anær* og *anī* repræsenterer da ekstremt nedslidte, reducerede former af det oprindelige ord.

Holme-land er betegnelsen på Mols. Den må skyldes, at verbet *holme* på denne egn ikke blot betyder 'vende høl', men også kan bruges i forbindelsen 'holme med Ploven = vende'.²¹

Hørme-land er betegnelsen på det mellemste Vestfyn, markeret med 4 på kort 1. Oprindelsen til ordet *hørme* er ikke helt klarlagt. Flere fynboer associerer det med udsagnsordet *hørre*, *hurre*. Men dette ord betyder 'dreje hurtigt rundt, hvirvle rundt' og passer ikke godt til den bevægelse, man gør med ploven. (Derimod kan vinden *hurre* eller *hørre*, og man kan tale om en *hørrevind* 'hvirvelvind'). Måske er der snarere tale om en udvikling af et (ikke optegnet) *høððem*, svarende til et jysk *hoððem* el. *liḡn*. I så fald altså endnu et eksempel på en ekstrem og ureguleret lydudvikling.

Vrat(te) er ikke medtaget på kort 1, da det yderst sjældent betegner en egentlig forpløjning eller forager (jf. dog de 3 eks. på kort 2). Betydningen er oftest 1) skel, tværager, som opdeler en særligt lang ager (én eller ofte to vratter pr. langager), eller 2) agerstykke i en således tværopdelt ager. Ordet er velafhjemlet i Nord- og Midtjylland ned til linjen Ringkøbing-Silkeborg-Randers; det findes i mange marknavne. Det kan stedvis bruges om forager, fordi tværageren får foragerens funktion som vendeplads under arbejdet på de mindre agerstykker. "Denne strimmel jord, e vrat, bliver ikke pløjet, men bruges til at vende paa fra begge hold agre og ogsaa til nødvendig kørsel, naar kornet køres hjem fra de tilstødende marker", oplyses det fra egnen mellem Silkeborg og Herning.

Fra Øerne er ordet især kendt fra Møn, i formen *vræt* eller rettere *fræt*, med lydret udvikling af *vr-* til *fr-*. (På Møn siger man også *frinsker* vrinsker og *fræle* vræle). Ordet *fræt* bruges om en ager, og man

²¹ Bøttiger (1893) s. 76.

kan fx sige: *nu kan du fure op på denne fræt*, og: *der var kun én fræt med byg*. En tilsvarende bred betydning finder man måske i et par gamle optegnelser fra Nordsjælland, fra slutningen af 1700-tallet: *Den 19de saate* (såede) *Niels .. de 3de korte vreter ved veyen*,²² og *En Flæde af 3 Vræt*.²³

Ende·ager og **vende·ager** er heller ikke medtaget på kort 1, da de kun optræder meget sporadisk i Jylland og tilsyneladende begge er nyere ord i dialekterne. De er eksempler på sammensætninger, som det ligger lige for at danne, hvis man ikke har en bestemt egns-glose eller en landbrugsfaglig betegnelse.

Sammenfatning

Skautrup bemærker i *Arv og gæld i ordenes samfund*, at så at sige alle naturbetegnende ord er nedarvet fra meget gammel tid (s. 77), og at det samme gælder for ord, der har med agerbrug og jordens deling og dyrkning at gøre (s. 83). Til de første hører ord som *bjerg*, *bakke*, *dal*, *ås*, til de sidste ord som *mark*, *ager*, *toft*, *skifte*, *fald*, *tægt*, *vang*, *fure* og *skel*.

Undersøgelsen her viser, at også betegnelser fra den videre opdeling af agerjorden er af hjemlig oprindelse. Men her har man dannet betegnelserne ved hjælp af allerede eksisterende ord. Man har fx dannet sammensætninger med *for-* eller *hoved-* som førsteled og *-ager* eller *-land* som andetled, om den ager eller det stykke land, der ligger “foran” eller udgør “yderste del”. Eller tilsvarende sammensætninger med sideformer og afledninger af *hoved-*, nemlig *høved-*, *høvde-*, *hyde-*, *hvoddem-* mfl. Eller man har dannet sammensætningerne *åvending*, *-vende* om det stykke jord, man vender å (på), eller *forvending*, *forvende* om vendepladsen “foran”. Og endelig har man blot kaldt stykket for *hovedet*, usammensat, men i forskellige sideformer og afledninger (*høvd*, *hyd*, *hvoddem* mfl.). Alle ordene betegner én og samme “sag”, men sagen er anskuet forskelligt.

²² Sognefoged i Stavnsbolt Lars Nielsens Dagbog 1789-94 (s. 61). Udg. af J. Dieckmann Rasmussen. 1978.

²³ Optegnelser af pastor Junge i Blovstrød, sidst i 1700-tallet.

Det kunne være interessant at udvide undersøgelsen til de tilsvarende betegnelser i nordisk perspektiv – og til andre nabosprog. For i engelsk synes *headlands*, svarende til *hoved-land* i afsnit 2, at være den almindeligste betegnelse,²⁴ mens nedertysk, som iagttaget af Widding,²⁵ synes at foretrække metaforer med *fod-* i stedet, fx *Footwenn* i slesvig-holstensk.²⁶

Oversigtskortet viser, at hver egn har haft sin faste betegnelse. Undertiden er betegnelsen forskellig fra naboegnens (jf. *høvdeager* på Østmøn, men *forvending* på Vestmøn), og undertiden har man tværtimod lånt betegnelsen fra naboegnen (jf. *forland* på Als og Vestlolland). I nogle tilfælde kan man spore ældre lag bag de nyere betegnelser. For eksempel kan man se af de fynske optegnelser, at man på Fyn tidligere har haft betegnelsen *høvd*; tilsvarende gælder som nævnt Nord-samsø. Ældre kilder vidner også om, at *hvoddem* tidligere har været kendt i sønderjysk.

Bag ved det upersonlige oversigtskort gemmer der sig levende mennesker – bønder, der har vendt med ploven på ageren, og som har dannet de ord, de havde brug for, og brugt de ord, der hørte til på egnen, også selv om ordene kunne være uigennemskuelige og have flere udtaleformer. Men som heller ikke var helt uimodtagelige for nye ord fra andre egne, eller (i nyere tid) landbrugsfaglige ord fra rigsmålet.

Litteratur

- Andersen, Poul (1928): Hwojemsager. – i: *Danske Folkemaal*. II. Kbh. s. 28-30.
 Bévort, Inger (1993) "Provincial Ord paa Als og Ærøe". - i: K.M. Pedersen og I.L. Pedersen (udg.): *Jyske Studier*. København. s. 188-198.
 Bjerrum, Marie og Anders (1974): *Ordbog over Fjoldemålet*. I-II. København.
 Bøttiger, L.J. (1893): *Æbeltoft og Omegn (Mols)*. Aarhus.
Danske Samlinger for Historie, Topograhie, Personal- og Litteraturhistorie. II. (1867). København.
 Espegaard, Arne (1972-85): *Vendsysselsk Ordbog*. I-V. Hjørring/Århus.
 Espegaard, Arne (1995): *Nogle Nordjyske Mål*. I.-II. Hjørring.

²⁴ Jf. kortet i Orton & Wright (1974) s. 223.

²⁵ Widding (1931) s. 116.

²⁶ Mensing (1927-35) bd. II sp. 189ff.

- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. København.
- Hald, Kristian (1971): Om i som Infortisvokal i Jysk. – i: *Studier i dansk dialektologi og sproghistorie*. København. s. 101-111.
- Kalkar, Otto (1881-1918): *Ordbog over det ældre danske Sprog*. I-V. Kbh.
- Kaae, Alfred (1948): *Laasby Sogn gennem Tiderne*. Ringkøbing.
- Madsen-Mygdal, Th. (udg.) (1937-38): *Landbrugets Ordbog*. I-II. 3. udg. Kbh.
- Mensing, Otto (1927-35): *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. I-V. Neumünster.
- Molbech, C. (1841): *Dansk Dialect-Lexikon*. København.
- Møller-Holst, E. (1877-83): *Landbrugs-Ordbog*. I-VI. København.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. I-XXVIII. (1918-56). København.
- Orton, Harold & Nathalie Wright (1974): *A Word Geography of England*. London (etc.).
- Pedersen, Karen Margrethe (1993): Letledsreglen og Lighedsreglen. – i: K.M. Pedersen og I.L. Pedersen (udg.): *Jyske Studier*. København. s. 199-218.
- Ravn, J.J. (1929): *En historisk-topografisk Beskrivelse af Højen Sogn i Jerlev herred*. Vejle.
- Skautrup, Peter (1938): Jyske Ord. – i: *Sprog og Kultur*. VI. Aarhus. s. 56f.
- Skautrup, Peter (1958): *Arv og gæld i ordenes samfund*. København.
- Vider og Vedtægter = Bjerge, Poul, Thyge J. Söegaard og August F. Schmidt (udg.) (1908-38): *Danske Vider og Vedtægter*. I-V. København.
- Widding, Ole (1931): Benævnelser paa "Forpløjning" i danske Dialekter. – i: *Danske Folkemaal*. IV. København. s. 116-128 (dertil 2 s. kort).

Illustration fra Olaf Ries: *Sådan var det - en fæstebondes dagbog 1788* (udg. af Landbrugsraadet, 1987) s. 19.

Inger Schoonderbeek:

Nu sår Lokke havre . . .

- om flimrende luft på varme dage

Lokke ... saaer Havre i Dag ... betegner ... det Foraarssyn i Solskin, naar Varmen begynder at fremlokke rigelige Dunster af Jorden, og disse da sees i Horizonten i jævne Egne ligesom at flagre eller holde sig i en bølgende Bevægelse over Jorden, liig de hede Dampe, der sees i en saadan Bevægelse over en Kiedel eller stærk brændende Ild ...; og hvorved man da vel har tænkt sig et Slags Liighed med den af Vinden bevægede Havresæd, som Sædemanden paa denne Aarstid udstrøer, eller med en Flok Geder, synlige i en fiern Afstand¹.

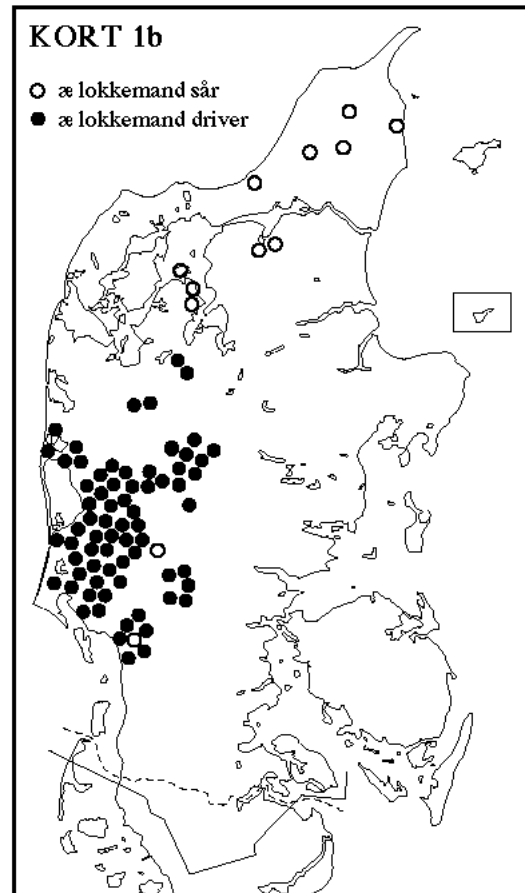
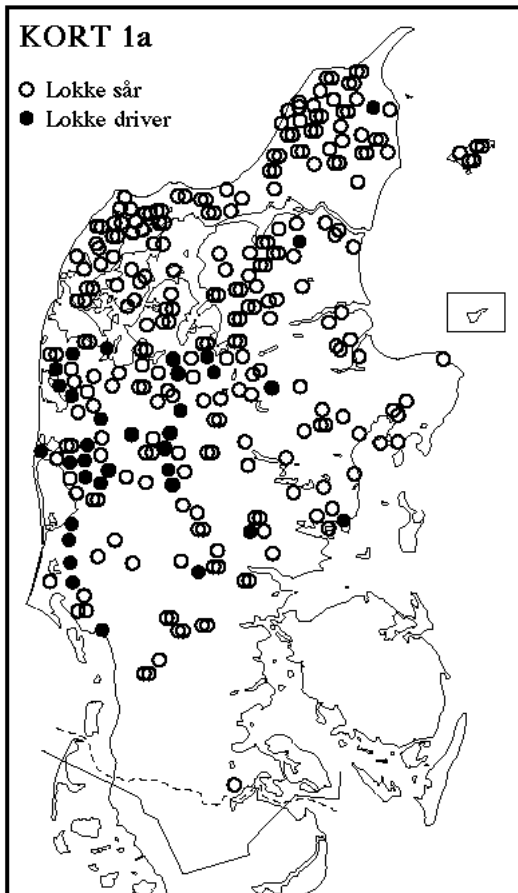
Alle kender vist det fænomen, at luften på varme forårs- eller sommerdage ligesom sitrer eller dirrer, især nær jordoverfladen. Som om jordbunden damper! På rigsmålet hedder det *varmedis* eller man siger bare, at *det flimrer*. På jysk har man forskellige billedlige betegnelser for denne flimren, som fx *Lokke sår havre*, *æ bjergmand driver sine geder*, *får* eller *gæs* og *Jakob Løj driver med svin*.

På hele tre af Jysk Ordbogs spørgelister forekommer der spørgsmål, hvor meddelerne bliver bedt om at give betegnelser for luftens dirrende bevægelse på varme forårs- og sommerdage. Ved hvert spørgsmål er der tilføjet nogle svarmuligheder. Spørgelisterne er udsendt i 1941, 1958 og 1977. I gennemsnit har ca. 485 meddelere besvaret hver spørgeliste, som altså resulterede i godt 1400 besvarelser.

Mange svar lyder, at det *flimrer*, *dirrer*, *sitrer*, *diser* eller *tindrer* i luften. De fleste af disse betegnelser kendes jo i rigsmålet, og de forekommer da også spredt ud over Jylland uden nogen klar geografisk afgrænsning. Ud fra et dialektgeografisk synspunkt er de sammensatte

¹ C. Molbech.: Dansk Dialect-Lexikon (1841) s. 330.

udtryk, jeg nævnte i indledningen, mere interessante. Udtrykkene samler sig om tre ‘personer’, Lokke (med varianten æ lokkemand/lokke-manden), æ bjergmand og Jakob Løj, og de er emnet for denne artikel.

Lokke(mand)

Udtrykkene med Lokke optræder i to varianter. For det første udtryk, hvori Lokke optræder som sædemand. Oftest sår Lokke havre; enkelte steder sår han rug, ukrudt eller græs. Udtrykket *Lokke sår* forekommer også, uden at der bliver nævnt, hvad han sår. *Lokke sår havre* er relativt tæt belagt i Nord- og Nordvestjylland, men udtrykket forekommer dog også i Østjylland og Sydvestjylland, som det ses på kort 1a. Udtrykket er den mest udbredte betegnelse for flimrende luft.

Men der er også udtryk, hvori Lokke optræder som hyrde, fx *Lokke driver får, geder* eller *gæs*; enkelte steder driver Lokke også blot sin hjord. Varianten er ret hyppigt afhjemlet i området mellem Limfjorden

og Ringkøbing, optræder desuden i en del af Fjends og er spredt i den vestlige del af Sydvestjysk (se kort 1a).

Udtryk med æ lokkemand/lokkemanden er indtegnet på kort 1b. Ifølge den danske folkemindeforsker Axel Olrik² er udtrykket en mulig yngre variant for Lokke-udtrykkene. På kortet ses, at lokkemand som hyrde er særdeles tæt afhjemlet i det sydvestlige Jylland. Sammenligner man kort 1a og 1b, vil man se, at lokkemanden sporadisk optræder som sædemand i en del af det område, hvor også Lokke havde denne rolle.

Under den normaliserede form Lokke skjuler sig skrevne former som *Låkki*, *Loki*, *Loge* og *Lokkes* med udtaleformerne [*Låki*, *Lo"kas*]. Mange meddelere har dog skrevet navnet *Loke*; det kan skyldes, at denne skrivemåde er anført i spørgeskemaet som svarmulighed, eller at mange har haft en formodning om, at det hedenske Loke lå bag de dialektale udtaleformer. I Jysk Ordbogs lydskevne optegnelser forekommer kun to gange formen [*lo·kə*] (med langt o); her er udtalerne [*låki*, *lo"kas*] helt dominerende.

Æ bjergmand

Udtrykkene med æ bjergmand kan ligeledes inddeles i to varianter, nemlig de udtryk, hvori æ bjergmand er sædemand (*æ bjergmand sår havre*), og de udtryk, hvori han er hyrde (*æ bjergmand driver får, geder* eller *gæs*; se kort 2). Som det ses af kortet, er udtrykkene med æ bjergmand tæt afhjemlet i et midtvestjysk område. De udtryk, hvori æ bjergmand optræder som sædemand, er ret tæt belagt i den nordligste del af området (dvs. Salling med tilgrænsede egne mod syd). De udtryk, hvori han optræder som hyrde, hører hjemme i et område mellem Limfjorden og Skern å.

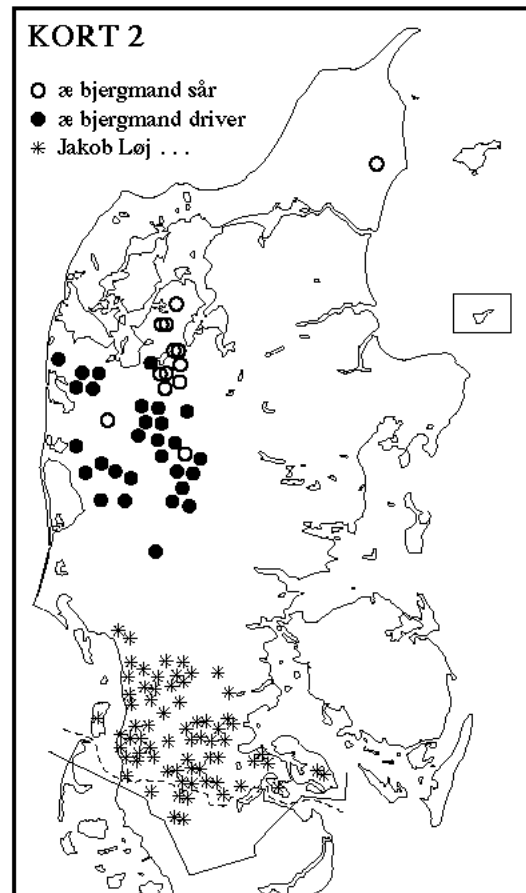
Sammenligner man kortene med hinanden, er det tydeligt, at i det område, hvor æ bjergmand optræder som sædemand, forekommer også udtrykket med Lokke i rollen som sædemand. Derimod er æ lokkemand hyrde i det område, hvor også æ bjergmand er hyrde.

² Axel Olrik: Loke i Nyere Folkeoverlevering - i Danske Studier 1909 s. 75.

Jakob Løj

På kort 2 ses også, at udtryk med Jakob Løj er enerådende i det sønderjyske område. Jakob Løj optræder i modsætning til Lokke og æ bjergmand udelukkende som hyrde og endda næsten kun som svinehyrde; undtagelsesvis driver han også får. *Jakob Løj driver med svin* er således det almindelige udtryk for fænomenet i Sønderjylland. Af nogle besvarelser fremgår hans rolle ikke helt klart: *Jakob Løj er ude*, *Jakob Løj er kommet*. Men ifølge Jysk Ordbogs samlinger står disse udtryk for det samme fænomen.

Jakob Løj optræder også i udtryk som *Jakob Løj er efter dig* eller *Jakob Løj har lejet dig*, sagt til en person, der fx under arbejdet en varm sommerdag begynder at blive lidt langsom til sit arbejde, lidt doven eller døsig. Sådanne afhjæmlinger er ikke medtaget på kortet, selv om det formentlig drejer sig om den samme Jakob Løj.

Hvorfor hedder det sådan?

I dialekterne støder man ofte på billedlige udtryk, der henter deres stof i bondens konkrete hverdagsliv, som fx “han har en humle i øret” (= er temmelig beruset)³ eller “han skred af skøsselen” (= han kom galt af sted; ligesom brød kunne falde af brættet, når det blev ‘skudt’ ind i ovnen). Den slags udtryk bruges, hvor man ikke lige har haft en gangbar betegnelse parat, eller ikke har villet sige tingene lige ud.

³ Viggo Sørensen: Bondens sprog - i Bondefrigørelse (1989) s. 119.

Når rigsmålet ikke har nogen indarbejdet betegnelse for den flimrende, varme sommerluft, skyldes det vel, at bymennesker ret sjældent får lejlighed til at observere fænomenet. Men bonden, der lever i nær kontakt med naturen, har naturligvis følt behov for at karakterisere fænomenet. Den bølgende, sitrende luft, må man antage, har mindet bonden om sædekorn, der ved såning blev kastet ud over marken og som i korte øjeblikke kunne reflektere sollysets stråler. Ikke mærkeligt, at man har kunnet forestille sig en sædemand bag fænomenet.

Den flimrende, bølgende luft har også kunnet minde om en hjord af får (eller andre husdyr), der bevæger sig hen over landskabet eller som en vestjysk meddeler skriver: “Vi så mod vest varmen bølge hen over landjorden og forestillede os tusinder af får og lam - det lignende netop bølgende uld på vej over klitterne mod havet for at få vand at drikke”. Det er nok ikke helt tilfældigt, at netop udtrykkene med bjergmanden og Lokke som hyrder optræder i de vestjyske hedeegne, hvor fårehold har spillet en væsentlig rolle. Det samme gælder det vestlige Sønderjylland, der har Jakob Løj som hyrde.

Iøvrigt er udtryk med Lokke, som sædemand eller hyrde, kendt tilbage til 1600-tallet, hvor de ifølge Olrik findes i Peder Syvs ord-bogsoptegninger⁴. Nu huskes udtrykket vist kun af den allerældste generation. Derimod var den sønderjyske Jakob Løj tilsyneladende endnu velkendt, da den seneste spørgeliste blev udsendt i 1977.

Hvem er Jakob? Og hvem er Lokke?

De personer eller levende væsener, der optræder som sædemand eller som hyrde, kan inddeles i to kategorier: Lokke, æ lokkemand eller æ bjergmand, der betegner overnaturlige væsener, og Jakob, med tilnavnet Løj.

Jacob er blandt de ældste kristne navne i Danmark og kan med nogenlunde sikkerhed påvises tilbage til omkring 1100⁵. Middelalderen igennem hører Jacob til de almindeligste mandsnavne, men er også senere almindeligt forekommende. At helligdagen Jacobusdag (den 25. juli) skulle have noget at gøre med udtrykkene for flimrende luft, er

⁴ Axel Olrik: Loke i Nyere Folkeoverlevering - i Danske Studier 1909 s. 71.

⁵ Georg Søndergaard: Bogen om personnavn (1979) s. 109.

næppe sandsynligt. Udtrykket betegner jo ikke noget, der kun optræder én enkelt dag (altså kun på den 25. juli), hvilket ellers er karakteristisk for talemåder med helligdage og mærkedage (fx “Hvis det regner Margrethes dag (= 13. juli), skal det regne syv uger efter”⁶).

Løj er et tilnavn, der karakteriserer en person som doven. Ifølge Ordbog over det Danske Sprog og Mensing⁷ stammer det muligvis fra det frisiske *lui*, som betyder doven, sløv. Også på plattysk siger man *Jakob Loi driver svin* eller *is op de Wanderschaft* (= er ved at gå en tur), så det er ikke utænkeligt, at udtrykket har spredt sig fra det nordfrisisk område til de tysk- og dansktalende dele af Sønderjylland.

Lokke (eller efter dansk udtale “loke”) er både navnet på Asaguden Loke fra den nordiske mytologi (på islandsk udtalt som “lokki”) og på et overnaturligt væsen fra den nordiske folkeoverlevering. Der er uenighed om, hvem af de to vi har at gøre med i udtrykket om luftflimren. At alt synligt bliver forvrænget og på en måde bliver skabt om (således, at det på grund af den bølgende luft fx ikke længere er tydeligt, hvem der nu går på heden), kunne måske minde om guden Lokes evne til at omskabe sig i andre skikkelser. Guden var dog også noget ondskabsfuld, hvilket ikke rigtigt passer ind i billedet her (hvorimod det kommer til udtryk i navne på adskillige planter, fx *Lokkes græs* = flyvehavre, en pestilens for bonden).

Ifølge Olrik hører Lokke dog snarere hjemme blandt folketroens ellefolk og bjergfolk. Det eneste vidnesbyrd om hans eksistens i Danmark er da netop hans virksomhed som sædemand og hyrde⁸. Et sådant væsen forekommer også i folkeoverleveringen i det øvrige Skandinavien.

Æ lokkemand/lokkemanden er som sagt en yngre variant af Lokke og overgangsform til de mere ubestemte betegnelser, som fx æ bjergmand⁹. Nogle steder er det i stedet for ‘Lukas’, der fungerer som sædemand eller hyrde, ganske som det kendes på svensk: *når Lukas*

⁶ Citeret fra Viggo Sørensen: *Bondens sprog* (jf. note 3).

⁷ Otto Mensing, *Otto: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* (Volksausgabe) (1931) s. 504.

⁸ Axel Olrik: *Loke i Nyere Folkeoverlevering* - i *Danske Studier* 1909 s. 77.

⁹ smst. s. 76.

*vallar sine får, blir det långvarig värme*¹⁰. Hjelmqvist mener, at det svenske Lukas beror på en folkeetymologisk omdannelse af et ældre Loke. I stedet for det hedenske Loke er man senere gået over til at bruge det kristne Lukas.

Mange kender ikke længere til de fleste af de ovennævnte forbindelser, hvilket nok hænger sammen med, at rigsmålet ikke har sådan nogle udtryk, men i stedet bruger ordet varmedis. Det er derfor pudsigt, at udtryk som fx *Mosekonen brygger* stadigvæk kendes og bruges.

¹⁰ Theodor Hjelmqvist: *Bibliska Personers Namn* (1901). s. 231.

Arne Espegaard:

Lidt om sproglige frynser

Ældre grammatikere, ikke mindst dem af junggrammatisk observans, rev sig i håret, mens de anstrengte sig for at indordne sprogets mangfoldighed i faste rubrikker: lydovergange, ordklasser, bøjningsmønstre mv. For, som den østrigske germanist Scherer sagde om undtagelser (fra lydlovene), "de er jo blot en atter bundet forstyrrelse". Men lige meget hvor mange rubrikker med "bundne forstyrrelser" man finder frem til, der bliver ved med at være sproglige frynser, som hænger uden for rubrikkerne.

Sproget ligner nemlig på mange måder en biologisk organisme. Så længe det lever, ændrer det sig både spontant og i takt med omgivelserne (f.eks. kulturelle forhold), tager farve af omgivelserne (nabosprog), er altid på vej fra et stade til et andet. Så det er ganske umuligt at indordne det hele i firkantede rubrikker.

Lad os se nærmere på nogle sproglige frynser i de nordjyske dialekter, jeg har beskæftiget mig med, og prøve at forklare dem.

I. Modus-afsmitning

Først nogle eksempler på, hvordan man inden for verberne kan erstatte en modus med en anden.

I den officielle danske grammatik – den der doceres i skolerne – er der nogenlunde faste rammer for brugen af infinitiv efter hjælpeverber og efter at. Det er der ikke altid i det talte rigsdansk, og næppe heller i nogen dialekt, i hvert fald ikke i de nævnte nordjyske mål. Se bare, hvordan infinitiv rask væk kan erstattes af en tidsbøjet form:

- (1) Barnet begynder at **kunne** skønne
'bå'nə be'gjøjər å ka 'skjön¹ (ØHanH)
- (2) Konen er et ledt spøgelse til at **vilde** have kærester
'kwå'n ær æ 'li: 'spø'qəls 'te' å wel ha 'kjærəstər (Vends)
- (3) Smørret var ved at være brædt (= smeltet), men nu er det ved at **være** stivnet igen
'smör'ə wa 'we' å wær 'brè'j, mən 'no' ær æ 'we' å wær 'styw'nt i'jæn (Vends)
- (4) Du må sagtens **kunne** rende en bremse ind (= fange det insekt)
'do m'a 'sa'tj ka ræj i 'bræms 'e'j (Vends)
- (5) Han er for gammel til at **kunne** retirere (= klare) sig selv
haj æ få 'gaməl 'te' å ka reti'rijər sæ 'si'l (Vends)
- (6) Det er med (= det gælder om) at **turde**
de æ 'mæ' å 'tø'r (Vends)
- (7) Han slumpedede til at **blive** gift
haj slompə 'te' å bløw 'jywt (Vends)²

I flere af de nævnte eksempler er den anførte formulering den almindeligste i dialekten.

Det er indlysende, at modus i det første verbum af hver sætning smitter af på det følgende verbum. Når denne afsmitning så let finder sted, skyldes det vel en tendens til at erstatte den mere "abstrakte" infinitiv med de mere "konkrete" tidsformer, der ligger i de "underforståede" sætninger: barnet kan skønne, hun vil have kærester osv. I jævnt sprog vil konkreter ofte være mere nærliggende valg end abstrakter.

Af samme grund er det almindeligt at anvende participium i stedet for infinitiv efter *ku* (= kunnet) i et sammensat verballed, jf. (8)-(10) nedenfor. I nogle tilfælde er det den eneste brugte udtryksmåde – og hvem ved, hvis dialekten får lov at bestå, om ikke tendensen til participium i stedet for infinitiv slår igennem i alle sætninger af den type og bliver normen, ikke en frynse.

¹ Her og i de følgende citater anvendes Jysk Ordbogs lydskrift.

² Efter J.Kr. Larsen: Bidrag til Ordbog over Vendelbomaalet (1914).

- (8) Jeg har aldrig kunnet **væve**
a hòr 'òlær ku 'wöw'ə (Vends)
- (9) Ham har jeg altid kunnet **have** krammet på
'ha:m hòr a 'òltj'ste:ns ku 'hat 'kram'ə ə'på (Vends)
- (10) Jeg har ingen kæreste kunnet **finde**
a hòr 'i:n 'kjærəst ku 'fòjən (Vends)

Årsagen til den slags konstruktioner er som sagt afsmitningen fra det forudgående perfektum participium. Men lige så vigtig er her en psykologisk faktor: mens sætningerne formes, rummer sprogbrugerens bevidsthed to mulige udformninger, en med kan + infinitiv og en med har + perfektum participium, og resultatet bliver så en blanding af begge. I (10) er der f.eks. følgende to muligheder:

- (10a) Jeg kan ingen kæreste **finde**
a ka 'i:n 'kjærəst 'fe-j
- (10b) Jeg har ingen kæreste **fundet**
a hòr 'i:n 'kjærəst 'fòjən

Ved at mikse materiale fra dem begge får man (10).

II. "Forkert" hjælpeverbum

Når "blive" skal omsættes til perfektum participium, bruger man i normalt dansk hjælpeverbet "være". Men i de nordjyske dialekter anvendes også ret tit former af "have":

- (11) Så **var** han jo blevet gal
'så ha haj jo blòwən 'gal' (Vends)
- (12) Du kunne nemt **være** blevet henne (= borte)
do ku 'næm't ha blòwən 'hæ-n (Vends)

Det samme kan ske, når der skal dannes perfektum participium af andre verber, f.eks. "gå", se (18).

I dialekterne såvel som i rigsdansk kan der også høres et "forkert" hjælpeverbum, når to hjælpeverber i samme ytring erstattes af et en-

kelt. I den rigsdanske form af(13) kan "var" udelades, men i vendelboformen må *wa* fungere som hjælpeverbum for begge participier (selv om "stå" ellers kræver hjælpeverbet "have"). Hvorfor? Åbenbart fordi vi også her har en sammenblanding af to sætninger: "Øllet havde stået (længe)", og "Øllet var bleven surt".

- (13) Øllet **havde** stået og (var) blevet surt
'öl't wa stoæn å bløwæn 'sukt (Vends)

Hjælpeverbet "blive" bruges jo i rigsdansk såvel som i dialekterne til at omskrive passivformer: Tæppet bankes > tæppet bliver banket. De nordjyske mål bruger tilsvarende omskrivning med (det i rigsmålet forældede) "vorde". Men hvis der skal dannes et verballed, der står både i perfektum og passiv, kan der dialektalt gå kuk i systemet, så "er blevet/vorden" erstattes af "har været":

- (14) Det er noget jeg **er blevet** fortalt
'de' æ 'nøj a hå wåt få'tål' (HellumH, Himmerland)
- (15) Jeg **er blevet** givet noget kaffe til jul
a hò wat 'jij no 'kafə te 'jyw'l (Vends)

Perfektum participium af det gamle danske "vorde" er forlængst udgået af dialekten og erstattet af det indlånte "bleven". Dette kan så i sin tur erstattes af "været" i passivdannelser som de ovennævnte – en "frynse", der ikke er kommet med i J.M. Jensens formlære.³

III. Høflig perfektum

I høflige anmodninger, der begynder med det konjunktiviske *ku* (= kunne) eller *wil* (= ville), kan i de nordjyske mål et perfektum participium træde i stedet for en forventet infinitiv:

- (16) Kunne jeg **forlange** dig til (= bede dig om) at låne mig en halvtønde byg?
ku a ha få'lån't dæ 'te' å 'löw'n mæ æn haltøj 'by'q (Vends)

³ J.M. Jensen: Et vendelbomåls lyd-og formlære (1897-1902)

- (17) Kunne jeg **få** et lille forskud?
ku a ha 'fåt æ betə 'fårskò? (Vends)
- (18) Kunne du **gå** ud og plukke solbær (konens besked til tjenestepigen)
ku 'do ha gon 'uk å plokə 'su'lbær⁴ (Vends)

Den slags komplicerede verballed bliver forståelige, når man indser, at sætningerne er hypotetiske – med udeladte eftersætninger som f.eks.

- (20) ... så ville det være rart
 ... *'så w'il de wær 'skön't* (Vends)

Ved at erstatte kunne gå med kunne have gået forstærkes det hypotetiske element i den grad, at man næsten hører den talende hviske for sig selv: "... men det kan man vel ikke vente af dig".

⁴ Og her er for øvrigt endnu et eksempel på participium-afsmi-
plok > plokə under indflydelse af det forudgående *gon*.

Lise Horneman Hansen:

Så kam den haw og skil vos ad

– om "usynlige" datidsformer i jysk

I Jeppe Aakjærs *Skuld gammel venskab rejn forgo* (en fri oversættelse af Robert Burns' *Should auld acquaintance be forgot*) lyder strofe 4 sådan:

*Vi wojed sammel i æ bæk
fræ gry til høns war ind.
Så kam den haw og **skil** vos ad.
Å, hvor er æ læng, læng sind!*

Der er ingen tvivl om at sætningen *Så kam den haw og skil vos ad* står i datid – på rigsdansk ville det lyde: Så kom det hav og skilte os ad.

Men hvad er det for en mærkelig datidsform vi møder i ordet *skil*? Ja, det er jo hverken en trykfejl, eller en sproglig fejl fra Jeppe Aakjærs side, for datid af verbet *skille* kan netop hedde *skil* i jysk (uden rigsmålets *t*) – og det vil sikkert mange læsere nikke genkendende til. Det er dette fænomen, som man kunne kalde "usynlig datidsform", jeg vil beskæftige mig med i denne artikel.

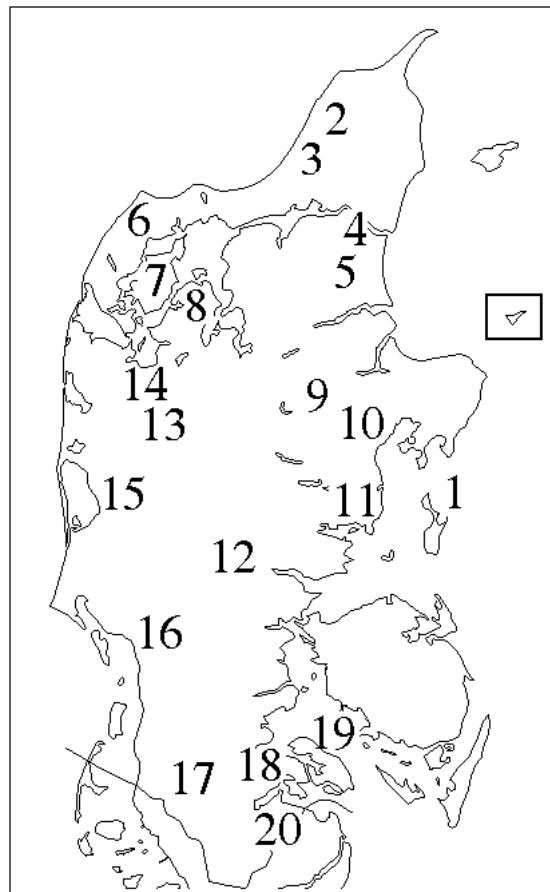
Først vil jeg dog sige lidt om datidsbøjning i almindelighed. I dansk – og for den sags skyld også i de andre germanske sprog (f.eks. svensk, norsk, islandsk, tysk, hollandsk og engelsk) – findes der to måder at danne datid på: den stærke og den svage bøjning.

Den stærke bøjning kender vi fra bøjningsrækker som dansk *springe - sprang - sprunget*, engelsk *spring - sprang - sprung*. Det er en slags indre bøjning med vokalskifte (såkaldt aflyd) og uden endelse

i datid. Den svage bøjning udmærker sig derimod ved at have endelse i datid (og kun undtagelsesvis vokalskifte: dansk *klappe* - *klappede*, svensk *klapa* - *klappade*, engelsk *clap* - *clapped* – eller dansk *høre* - *hørte*, svensk *höra* - *hörde*, engelsk *hear* - *heard*. Endelsen er næsten ens på de forskellige germanske sprog: -ede, -ade, -te, -de, -ed, -d, og mange sproghistorikere mener at endelsen oprindeligt er det samme udsagnsord som engelsk *do* og tysk *tun* (= gøre) (Wessén 1965a: 16-18, Gammeldansk Grammatik § 844). Fra at have været et tryksvagt, efterstillet hjælpeord der markerede datid, er dette ord efterhånden blevet reduceret til blot at være en datids-endelse på det foregående ord.

Jeg arbejder med et 3-årigt forskningsprojekt (et såkaldt ph.d.-projekt) som netop handler om den svage datidsbøjning i jysk. Mit dialektmateriale er samlet i jyske grammatikker og i seddelsamlingerne på Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns Universitet) og på Institut for Jysk Sprog og Kulturforskning (Aarhus Universitet). I alt benytter jeg 20 kilder repræsenterende forskellige områder af Jylland (se kort 1). Jeg har samlet 4000 bøjningsrækker over 400 forskellige udsagnsord. Med dette materiale indtastet i en database kan jeg danne mig et billede af hvordan ordene bøjes i jysk – egn for egn.

De kilder jeg benytter er alle forholdsvis gamle optegnelser, så det er datidsbøjningen i de klassiske jyske dialekter jeg undersøger. Men jeg overvejer på et senere tidspunkt at sammenholde mine resultater med yngre materiale (fra båndoptagelser og spørgelistebesvarelser).

Kort 1

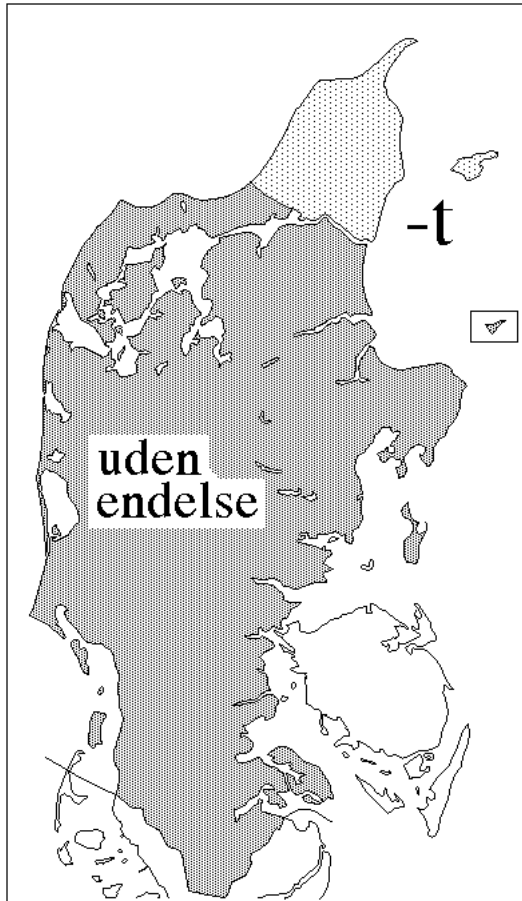
Den geografiske spredning af de anvendte kilder. Grammatikken eller seddelsamlingen bag hvert enkelt tal fremgår af kildeoversigten s.50.

Hvis vi nu vender tilbage til ordet *skille*, så har jeg i mit materiale 14 datidsformer registreret, og af dem er de 12 ligesom hos Aakjær uden *t*: [*skilj:*]¹. Kun i Vendsyssel har man datid med *t* som i rigsmålet: [*skiljtj*]. For ord som *pille*, *skylle*, *tælle* er billedet det samme: datidsformer uden endelse over hele Jylland, dog *t* i Vendsyssel. Ordet *drille* har derimod datidsformer med *t* helt ned til en linje Århus-Struer, og ved *kalde* er det kun Thy der har datid uden endelse. Når endelsen udebliver ved disse ord, kommer datidsformen til at falde helt sammen med navnemåden. I navnemåde hedder det [*skilj:*], og i datid hedder det altså også [*skilj:*].

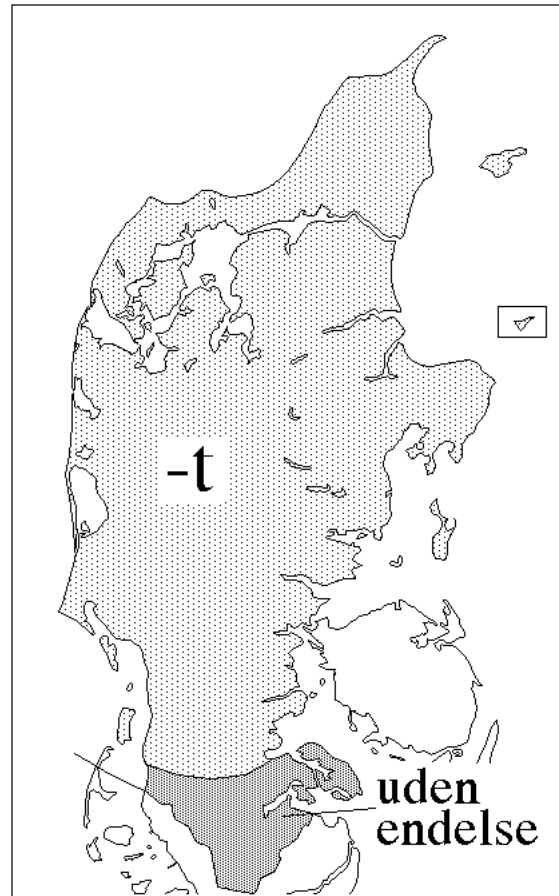
Dette gælder ved ord med stammeudlyd på *lj*, dvs. hvor den jyske navnemåde ender på *lj* (et såkaldt palatalt *l* med svag klang af *j*, visse steder mod nordøst dog forenklet til normalt *l*). Ser vi nu på ord som *tale*, *føle* og *dele* (der har stammeudlyd på almindeligt *l*), genfinder vi fordelingen fra forrige afsnit: datidsformer uden endelse overalt i Jylland, dog *t* i Vendsyssel (*dele* har dog også former med *t* helt ned i Himmerland og Thy). *Sælge* går for sig selv: det hedder ifølge mit materiale [*so:lj*] (= solgte) overalt i Jylland. For disse ords vedkommende kan man godt høre forskel på navnemåde og datid, selv om endelsen udebliver, for *l*-et bliver palatalt i datid – det hedder f.eks. [*fø:l*] i navneform og [*fø:lj*] i datid.

Vi vender os nu til ord med *nj* som stammeudlyd, f.eks. *vende*, *tænde*, *blande*, *kende*, *brænde*. Billedet fra *lj*-ordene gentager sig: over hele Jylland datidsformer uden endelse (som falder sammen med navnemåden) i det meste af Jylland: [*væ:nj*] eller [*wæ:nj*] (= såvel "vende" som "vendte") – men *t*-datid i Vendsyssel: [*wæ:njtj*]. *Kende* har ligesom *sælge* datidsformer uden *t* overalt, selv i Vendsyssel. Ord med rent *n* som stammeudlyd får overvejende palataliseret *nj* i datid (parallelt med ordene på rent *l*), men *mene* og *tjene* har mærkeligt nok datidsformer med *t* over det meste af Jylland, kun ikke i Sønderjylland. De hidtidige iagttagelser er samlet på kortene 2-3.

¹ Jeg benytter i denne artikel – ligesom i min database – en temmelig grov lydskrift. Af særtegn bruges først og fremmest : (for lydlængde) og ' (for stød). Skrivemåden -lj vender jeg straks tilbage til.

Kort 2

Datidsendelse i ordene *blande, brænde, føle, pille, skille, skylle, tale, tælle, tænde, vende*.

Kort 3

Datidsendelse i ordene *mene, tjene*.

Men ikke nok med, at ord på *l, lj, n* og *nj* kan mangle datidsendelse. For nylig var jeg til bryllup i Skive, og da sang vi en festsang med følgende strofe (for øvrigt på melodien til *Skuld gammel venskab rejn forgo*):

*La wos no sej, vi tog en mand
å bånd ham for hans yw
å **kjor** ham rundt en tur i bil
å så slap ham ud i Skyw.
Å **spur** ham om, hur vi var hen
så swår han - a vil blyw
for ingen stejer, hur vi var
har der lowtet som i Skyw.*

Her har vi endnu et par datidsformer uden endelse, nemlig *kjor* (= kørte) og *spur* (= spurgte). Det drejer sig om ord der i navnemåden ender på *r*: [*spö:r*], [*ky:er*], og dem har jeg også samlet en del af i mit materiale: *føre, høre, køre, lære, røre, smøre, spare, spørge, svare*. Det viser sig, at de stort set mangler datidsendelse i hele Jylland – det hedder altså [*fø:r, hø:r, kjo:r, læ:r, rø:r, smu:r, spå:r, spu:r, swå:r*], i de fleste tilfælde ganske som i navnemåden. Dog har *høre* endelsen *t* i Himmerland, Thy og Vendsyssel: [*høt*], og *svare, spare, føre* har tilsvarende *t* i et midtøstjysk område.

Nogle af de sidst omtalte datidsformer kan godt ved første øjekast minde om stærk bøjning: [*smø:r - smu:r*] (= smøre - smurte) har jo vokalskifte i stil med rigsmålets *springe - sprang*; og selv om de fleste af datidsformerne uden endelse mangler et sådant vokalskifte, så finder man da også et par modsvarigheder hertil blandt rigsmålets stærktbøjede udsagnsord: *komme - kom, løbe - løb*. Så hvordan kan jeg nu være sikker på, at de jyske datider uden endelse ikke bare er eksempler på stærk bøjning?

Det er en lang historie, som ikke skal fortælles i enkeltheder her. Men fælles for alle stærktbøjede datidsformer er, at de på rigsmål er enstavelsesord (ligesom i alle andre germanske sprog, i hvert fald i ental). Og selvom jysk ved bortfald af slut-e har opgivet rigsmålets modsætning mellem en- og tostavelsesstruktur (*komme > kom:*), så har det oprindelige stavelsestal normalt sat sig tydelige spor i form af ordenes længde-, stød- og accentforhold. Ord med lang ustødt vokal eller konsonant, som ovennævnte [*so:lj, vænj:, smu:r*] (= solgte, vendte, smurte), kan ikke svare til en enstavelsesform på rigsmål – og derfor heller ikke afspejle stærk bøjning. Det er altså virkelig svagtbøjede datider, vi har for os, men hvor er den forventede endelse så blevet af?

Det nærmeste vi på rigsmål kommer bortfald af den svage datidsendelse, er datidsformerne af *gøre* og *sige*: *gjorde, sagde*. Her ses godt nok et *d* i skrivemåden, men i udtalen er det borte: [*gjo:r(e), sa:(e)*]. Og hvad *gjorde* angår, kender vi dette "stumme d" fra en masse andre *rd*-ord: *bord, gård, værd* – og for resten fra langt flere *ld*- og *nd*-ord, f.eks. rigsmålets modsvarigheder til skriftsprogets *folde, vende* osv.

Her er vi nok på sporet af noget: *d*-et i datidsendelsen af *gjorde*, som stadig skrives, er åbenbart på et eller andet tidspunkt faldet bort i udtalen som følge af en generel lydudvikling – det hedder i sprogvidenskaben en assimilation: [*rd, ld, nd* > *r, l, n*]. Det kunne nu tænkes at den samme lydudvikling på en eller anden måde lå bag udviklingen af de jyske svage datidsformer med (helt eller næsten) forsvunden endelse.

Og ganske rigtigt, går vi til sproghistorien, vil det ses at de fleste af udsagnsordene der nu mangler endelse på jysk, i ældre dansk ikke dannede datid på *-te* (som på nuværende rigsmål), men på *-de* eller *-dhe/-the* (hvor *dh* eller *th* antages at afspejle et blødt *d* som i *både*). I Gammeldansk Grammatik, der dækker perioden år 800— 1500, ses datidsformer som *skilde*, *kaldæ*, *følthe*, *deldæ*, *saaldæ*, *kænde*, *brænde*, *talde*, *kørdhe*, *fjordhe*, *hørthæ*, *lærdhe*, *rørdhe*, *smordhe*, *spardhe*, *spurthæ*, *swarthæ* – og læseren vil her genfinde mange af de ord vi netop har diskuteret ovenfor.

Vi har altså i ældre dansk haft flere svage datidsendelser end rigsmålets nuværende *-ede* og *-te*. Ordene bøjet med *-ede* har stort set altid har været de samme, og den endelse genfinder man også (med bortfaldet *e*) i en mængde jyske datidsformer på *-et*, *-ed*, *-e* (som imidlertid ikke interesserer i denne sammenhæng). Men det fremgår af Gammeldansk Grammatik (§ 737-750), at den nuværende rigsmålsendelse *-te* har haft hele 4 varianter. Fordelingen var oprindeligt nøje sammenhængende med stammeudlyden, dvs. den lyd der kom umiddelbart foran endelsen:

1. *-te*, hvis stammeudlyden var en ustemt konsonant (f.eks. *frælstæ* = nuværende rigsmåls *frelste*).
2. *-de*, hvis stammeudlyden var en stemt konsonant (f.eks. *deldæ* = rm. *delte*).²

² Det ser ved nærmere betragtning ud til at stammeudlyden *l* og *n* i visse forbindelser har haft stemthed (sonoritet) nok til at tage endelsen *-de*, i andre så lidt at endelsen er blevet *-te*. F.eks. har Jyske Lov 1241 datidsformen *mentæ*, hvilket nok betyder at de nørrejyske datider på kort 3 er de oprindelige, mens de sønderjyske uden endelse for disse ords vedkommende er yngre analogidannelser.

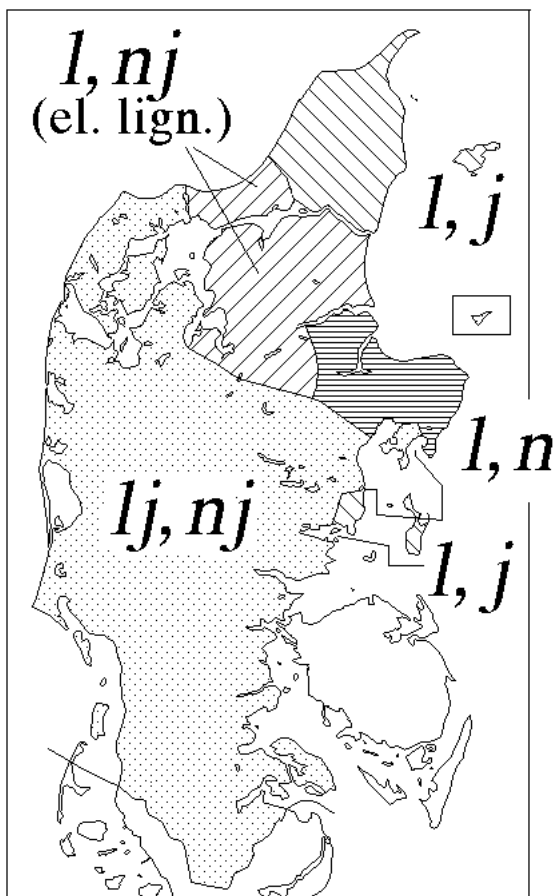
3. *-the*, hvis stammeudlyden var vokal eller *r* (f.eks. *døthæ* = rm. *døde*; *hørthæ* = rm. *hørte*).
4. *-dde*, hvis stammeudlyden var *th* (blødt *d*), i visse tilfælde også hvis det drejede sig om en vokal (f.eks. *bløddæ* = rm. *blødte*; *strøddæ* = rm. *strøede*).

Dette system brød efterhånden sammen på rigsmål. Med assimilationerne $[ld, nd] > [l, n]$ og – må vi nu skrive – $[rth] > [r]$ forstummede så at sige datidsendelserne 2 og 3 ovf. De rigsmålstalende er da – åbenbart for at bevare en tydelig datidsmarkering – gået over til at bruge den hørlige endelse 1 (*-te*) eller den lange svage endelse (*-ede*) i sådanne ord (et fænomen man i sprogvidenskaben kalder analogi). Lige bortset fra ordene *døde*, *sagde*, *lagde*, *turde* (der stadig udtales med blødt eller bortfaldet *d*). Hvad angår ordene med datidsendelse 4 (*-dde*), faldt de af sig selv på plads i gruppe 1 da rigsmålet opgav det gamle stemte *d* (og *-dde* dermed kom til at lyde fuldstændig som *-te*).

Svensk, som i mange henseender er en mere konservativ sprogform, har derimod bevaret de oprindelige varianter af den svage datid, bortset fra at endelserne 2 og 3 er faldet sammen i moderne svensk *-de* (Wessén 1965b I §163.2). Så på svensk skriver (og siger) de stadig – med stemt og i sidste eksempel langt *d* – *solgde*, *vände*, *gjorde*, *blödde* (= solgte, vendte, gjorde, blødte). Og nu kommer pointen: også jyderne har generelt bevaret de gamle bøjningsvarianter *-de*, *-the* og *-dde* – men ofte sådan at de på grund af lydsvind (assimilation) er blevet mere eller mindre væk (eller i det mindste svært genkendelige). På jysk har endelsen *-te* normalt ikke fået lov til at brede sig som i rigsmål – derfor de "usynlige" datidsformer!

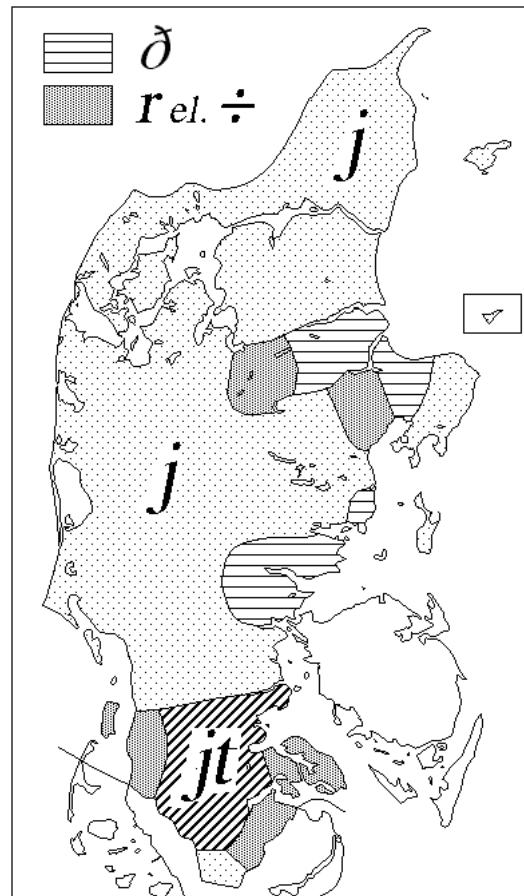
Hvilke jyske udviklinger af *-de*, *-the* og *-dde* er det da jeg støder på i min undersøgelse? Nøjagtigt de samme udviklinger som har ramt ord på gammeldansk *-d*, *-th* og *-dd* (i tilsvarende position), eftersom jysk jo på et tidligt tidspunkt har tabt slut *-e*.

Ligesom gammeldansk *-ld* og *-nd* er blevet til palataliseret *-lj*, *-nj* i det meste af Jylland (*vild* > *vilj* osv.) og kun mod nordøst er blevet yderligere nedslidt (se kort 4), sådan er også endelsen *-de* smeltet sammen med den forudgående stammes udlyd til datidsformer som dem vi så i artiklens start: $[ski:lj, fø:lj, væ:nj]$ – sammenfaldende med

Kort 4

De jyske dialekters modsvarigheder til skriftsprogets -ld, -nd. På grundlag af kort nr. 61 og 63 i Kort over de danske folkemål (etc.)

Kort 5

De jyske dialekters udvikling af gammeldansk -dd. På grundlag af kort nr. 53 i Kort over de danske folkemål (etc.)

navnemåden eller ej, afhængigt af om denne i forvejen havde palataliseret eller ren *l*-, *n*-lyd.

Endelsen *-the* er blevet udsat for de samme lydudviklinger som dialekternes slut *-th*, og det vil i almindelighed sige bortfald efter *r*. Ligesom gammeldansk *jorth*, *garth* er blevet til (nørre)jysk [*ju'er*, *go'r*], sådan har f.eks. *lærthæ* (= lærte) udviklet sig til [*læ:r*], og tilsvarende i de andre *r*-ord vi betragtede i artiklens start. Også denne udvikling fører til sammenfald mellem datidsform og navnemåde, medmindre den sidstnævnte (af andre grunde) adskiller sig fra datidsformens: [*smu:r*] = smurte. Som et absolut særsyn er den generelle lydudvikling i (en del af) Himmerland ikke *rth* > *r*, men *rth* > *ð* (blødt d)

(Bent Jul Nielsen 1995); det kan altså hedde [gøð] = gård, men så er endelsen *-the* også følgerigtigt blevet ð: [læ:ð] = lærte.

Endelsen *-dde* følger endelig samme lydudviklinger som *-dd*, f.eks. i ordet *brod* (< glda. *brodd*). Dette stemte *d* bliver i de fleste jyske dialekter til *j*: [bråj], men i en del af Sønderjylland til *jt*: [bråjt], og atter andre steder til *r* (jf. kort 5). Og de samme spor finder man da af endelsen *-dde*: *blødte* [< glda. *blødde*] hedder mange steder [blöj:] og i den nævnte del af Sønderjylland [blöj:t].

Ikke alle jyske dialekter har dog videreført endelserne *-de*, *-the* og *-dde* i samme omfang. Som antydnet med kortene 2-3 finder man en stigende tendens nordpå, kulminerende i Vendsyssel, til at opgive disse endelser til fordel for *-te* – ganske som i rigsmål. Omvendt har (næsten) manglende datidsendelse været så indarbejdet i mange syd- og sønderjyske dialekter at det dannede mønster for nye udsagnsord der blev indlånt fra nedertysk: fordi det i forvejen hed [ski:lj] = skilte, kom det også til i datid at hedde [dre:lj, pe:lj] = drillede, pillede. Her mod syd har det åbenbart ikke generet sprogbrugerne, at datidsmærket i mange tilfælde slet ikke kunne høres!

Det er en af mine hovedopgaver at konstatere mere detaljeret, hvor i Jylland hver af de gamle bøjninger på *-de*, *-the* og *-dde* har holdt sig bedst, og hvor de har måttet vige for *-te* eller *-ede* bøjning. Om muligt også at give en forklaring på de store stedlige variationer.

Litteratur:

Bennike, Valdemar og Marius Kristensen (1898-1912). *Kort over de danske folkemål med forklaringer*.

Brøndum-Nielsen, Johs. (1928-1973). *Gammeldansk Grammatik*. – spec. § 844 og § 737-750

Jul Nielsen, Bent (1995). Hjoder, godmænd og rænfadde folk. Nogle særlige forekomster af det bløde *d* i himmerlandsk. *Danske Folkemål* 37.

Wessén, Elias (1965a). *De nordiska Språken*.

Wessén, Elias (1965b). *Svensk Språkhistoria I-III*.

Kilder (jf. kort 1):

- 1 *Nordsamsisk Bøjningslære* (P. Lindegård Hjorth)
- 2 *Et Vendelbomåls Lyd- og Formlære* (J.M. Jensen)
- 3 *Saltumdialektens bøjningssystemer* (I.C. Højensgård)
- 4 *Seddelsamling fra Storvorde* (K. Ringgaard)
- 5 *Udsagnsordenes Bøjning i den jyske Sprogart* (Lyngby)
(K.J. Lyngby)
- 6 *Seddelsamling fra Torsted* (Torsten Balle)
- 7 *Morsingmålets Lyd- og Formlære* (Jens Lund)
- 8 *Udsagnsordenes Bøjning i den jyske Sprogart* (Selde)
(K.J. Lyngby)
- 9 *Houlbjergmålets Bøjningslære* (Ella Jensen)
- 10 *Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus*
(Marius Kristensen)
- 11 *Et Hadsherredsmåls Formlære* (P. Andersen)
- 12 *Seddelsamling fra Jelling* (Hans Veirup)
- 13 *Seddelsamling fra Tvis* (Peter Skautrup)
- 14 *Optegnelser fra Vejrum* (K.J. Lyngby)
- 15 *Stauningmålet* (Holger Sandvad)
- 16 *Optegnelser fra Darum* (efter H.F. Feilberg: *Bidrag til Ordbog
over de jyske Almuesmål*)
- 17 *Hostrup-Dansk* (M.B. Ottsen)
- 18 *Seddelsamling fra Felsted* (Marie Bjerrum)
- 19 *Alsisk Formlære* (Hans Jørgensen)
- 20 *Ordbog over den Danske Dialekt i Angel* (Bent Jul Nielsen og
Magda Nyberg)

Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen:

Det skulle jo bruges altsammen

– når man havde slagtet

Vi nærmer os julen, og ved den lejlighed vil nogle af os smovse i gammel-dags mad vi ikke får til hverdag: kogt flæsk, sylte, gåsefedt, blodpølse mm. Sådanne former for spise er sene rester af det gamle land-bokøkken hvor hjemmeslagtningen (og især den store slagtning før jul) gav en guds velsignelse ikke kun af regulært kød og flæsk, men også af indmad, tarme, fedt, blod, ben osv. Ting man med stor fantasi forstod at udnytte i husholdningen, for folk levede jo dengang en anderledes nøjsom tilværelse end vi gør i dag: der måtte ikke noget gå til spilde – som det gang på gang understreges i Jysk Ordbogs kilder.¹

Lad os nu for en stund kaste blikket tilbage på gamle dage og se hvilke andre slags – nu næsten ukendt – mad der kunne komme på bordet i forlængelse af en slagtning. For det bedste kød og flæsk holdt man jo hånden over! Vi holder os her til Jylland, men er overbeviste om at man i det store og hele har haft de samme madvaner på øerne.

Blod, tarme, flomme og ben

Så snart slagtedyret var blevet stukket, blev der holdt et kar eller en spand under til blodet. Der skulle hele tiden røres i det for at det ikke skulle "gå i hjanker el. hjask" (dvs. begynde at levre). Mens blodet stadig var varmt, blev det jævnet med rugmel, evt. også byggryn, og der blev tilsat krydderier og løg, i reglen også tørrede æblestykker og rosiner. Indmaden til blodpølserne var nu næsten klar.

¹ Formuleringen her er hentet i N.P.Bjerregaard: Årets arbejde i Ommersyssel (1959), hvor hjemmeslagtningen er skildret s.34-35.

"Naar Grisen skulle stikkes stod Mor klar med en tom Spand til Blodet; der skulde nemlig blandes koldt Vand i, ellers "løb det sammen". I Løbet af et Minut eller to var Blodbadet forbi, og Mor kunde gaa ind med Spanden. Med megen Rutine fik Slagteren hurtigt det store Skoldkar fyldt op med kogende Vand fra Grubeke-delen og derefter Grisen skoldet ... Saa blev den skrabt, saa blank og glat som en nybarberet Hage; alt gik nærmest i en Haandevending, det var en rutineret Slag-ter, som førte Kniven. Nu blev Grisen lagt paa Ryggen paa en Stige og dens Bag-ben bundet fast, hvorefter Stigen blev rejst op ad Muren, og Grisen var klar til at skære op. Blot et Par smaa lette Snit, fra øverst til nederst, over Grisens Bug, saa var den aabnet, og vi kunde se alle Indvoldene. Der blev sat en Ballie under, og Slagteren førte sin Haand og Arm ind bagved; si-u-p sagde det, og saa laa hele Herligheden i Ballien; Flommen sad "limet", ret stærkt endda, indvendig paa Rib-benene. Med et Par raske Tag i hver Side blev den revet løs og hængt op ved Siden af Grisen; nu skulle begge Dele svale lidt, medens Slagteren tog sig af Indmaden." Denne beskrivelse af en hjemmeslagtning i 20'erne har vi nys fået fra en af Jysk Ordbogs meddelere. Men den svarer i alt væsentligt til ovenstående 110 år ældre træsnit, hentet fra Gunnar Knudsen: Dansk bondeliv i forrige århundrede (1975).

Massen måtte dog stå til tarmene var fjernet fra slagtedyret. De blev befriet for det omkringsiddende flommefedt, hvoraf hovedparten blev skåret i terninger og sat til blodpølsefyldet. Senere når tarmene var krænget og skuret rene (med groft salt, evt. kalk, og masser af vand), kunne fyldet så stoppes i de tykkeste af dem (undertiden også i et stykke mavesæk), lukkes for enderne (med pølsepinde) og koges i gruekedlen. *Blodpølser* kaldtes disse pølser i Sønderjylland, i Nørrejylland derimod *sortpølser* efter det kogte blods farve.

Ikke al pølsefyldet blev dog stoppet i tarme. Man kunne nøjes med en lærredspose eller to til det blodpølse der blev sat til livs på selve slagtedagen – og det blev let en hel del, især når man også bød naboer og venner med. Her havde man for en gangs skyld en overdådighed af ukonserveret mad som der måtte spises af til man revnede. For "hvad betyder en pølse i slagtetiden"? "Det var et af årets store måltider", fortæller en meddeler fra Djurs, "ih, hvor blev der spist! Alle holdt af swotpøls ... serveret med sirup, kogt æble eller sukker til, alt efter behag."²

Uden ekstra tilberedning kunne sortpølserne holde sig en måned til to. I almindelighed blev de skåret i skiver og vendt på panden i grever (se nedenfor) inden de blev spist med sirup eller til brasede kartofler. Det var en populær ret, især hvis pølserne var lavet på svineblod; på fåreblod smagte de mere talgagtigt, siger en meddeler fra Skanderborgegnen. "Endetarmen havde et godt lag ister (= flommefedt)", hedder det i en optegnelse fra Vendsyssel, "og derfor blev der af den en ekstra god blodpølse som manden (på gården) fik".

Havde man ikke fået rensat tarme nok til al blodpølsen, kunne man som nævnt ty til lærredsposer, men nok så ofte brugte man resten af pølsefyldet til *blodpandekager* eller *blodbudding*, henholdsvis stegt i pande og bagt i form — eller midtvestjyder formede dem til blodboller (herom senere). Havde man omvendt for mange tykke tarme, kunne man fylde resten med byggryn (el. risengryn) kogt i mælk, tilsat rosiner, fedtegrever mm. Sådanne *hvidpølser* blev da typisk serveret sammen med sortpølsen.³

² For at lette læsningen gengiver vi her og fremefter de citerede kilder i en rigsmålsnær form, hvor kun sætningsbygning og evt. særjyske gloser lades urørt.

³ Se hhv. C.M.C.Kvolsgaard: *Spredte træk af landbolivet* (1891) s.73, og Sønderjysk Månedsskrift 1971 s.488. En moderniseret udgave af de retter, tilsat mælk og æg, vil man finde i Inge Adriansen og Maria Bøgvald: *Sønderjysk koge- og bagebog* (1978) s.76-77.

Blodet kunne imidlertid også sættes til suppe. En slagtning gav rige muligheder for fersk suppe, dvs. suppe kogt på usaltet og urøget kød. Der kunne koges en god kraftig suppe på slagtedyrenes knogler og kødaffald (såsom skank, tæer, hale; fra gåsen vinger og indmad). Hyppigst blev der vel sat kål, kartofler og grøntsager til, og den blev spist som hvid- eller grønkålssuppe (f.eks. til pølser eller kogt flæsk); men noget af suppen blev som sagt også brugt til blodsuppe.

Hælder man uden videre blod i varm suppe, skiller det ad; med eddike tilsat – såvel i blodet som i suppen – kunne det derimod lade sig gøre. Man brugte helst blod fra svin eller gæs (nødtigt fra får eller køer), evt. sammen med lidt indmad og et stykke røget flæsk der trængte til at blive spist. Suppen blev så jævnet, smagt til med krydderier, gerne også tilsat svesker el. æblestykker. Kombinationen af blod og eddike gav suppen en karakteristisk sur-sød smag, som var vellidt af mange. "Man skulle bare ikke tænke for meget på det suppen var kogt på", skriver en meddeler fra Mors, for "skulle den være rigtig god og stærk, skulle der helst testikler i fra en orne".

Det meste blev spist i ugerne efter slagtningen, men sat på krukke og koldt opbevaret kunne blodsuppe holde sig i lange tider – konserveret af eddiken og det næsten hermetiske fedtlag der samlede sig ovenpå. Den blev i almindelighed serveret med kartofler i og brød til, i Sønderjylland og på Samsø dog også tilsat melboller.

For øvrigt hed det sjældent *blodsuppe* – højst i Vendsyssel, som en yngre betegnelse i Nordvestjylland, samt i de få østjyske kilder hvor suppen omtales. I Sønderjylland og Sydvestjylland, i Hanherred og (mindre hyppigt) i Midtvestjylland brugte man betegnelsen *sortsuppe* (analogt med sortpølse).⁴ Hertil kommer så nogle sære egngloser for retten: *vildbro* el. *vildbor* som det ældre, men stadig velkendte navn i Thy og på Mors, tilsvarende *sortspad* på Nordals, endelig *lummer* som en forældet betegnelse på Samsø og i et par gamle kilder fra Vest- og Sønderjylland.

Mærkeligt er det at bruge netop *spad* om blodsuppen, for dette ord er beslægtet med udsagnsordet *at spæde* og plejer at betegne en tynd suppe: "det er det rene spad", kunne en sønderjysk kone sige om en for tynd suppe. Og blodsuppe plejer bestemt ikke at være tynd.

⁴ Især i Sønderjylland kaldes den også *sursuppe*, men det skyldes vist ofte sammenblanding med en anden sursød suppe – uden blod.

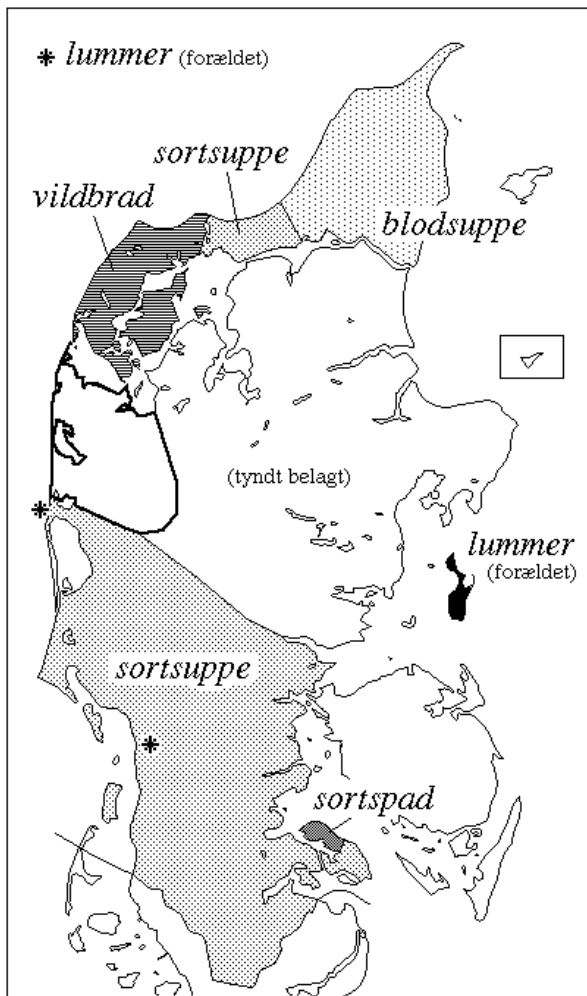
Så kunne den heller ikke andetsteds have fået navnet *lummer*. For i mange ældre kilder (spredt ud over Jylland) finder vi dette ord i grundbetydningen "tyk vælling" og brugt om så forskellige ting som lerklining, tyknet mælk, grød eller øl, kødsky, kaffegrums, afføring og søle på vejen. I hvert fald det sidste kommer i udseende tæt på en tyktflydende blodsuppe, så der er uden tvivl tale om en vittig sammenligning.⁵

Bag det nordvestjyske *vildbor* mv. skjuler sig formentlig det nedertyske *wildbratt* der (ligesom det indlånte *vildbrad* i dansk rigsmål) oprindeligt må have betydet "vildtsteg, steg af dyrekød". Men i hvert fald omkring 1800 har det nedertyske ord også kunnet bruges om suppe på både vild- og tamdyrs kød, når den blev kogt i eddike – forbindelsen *swatt wildbratt* endda specielt om blodsuppe – og det må være den samme overførte betydning vi i en vest- og en sønderjysk kilde træffer så langt tilbage som ca. 1700.⁶ Det kan være ligheden i sur-sød smag der alene har muliggjort denne betydningsovergang. Men det hører måske også med i billedet at *vildbor* først og fremmest blev lavet på gåsens hoved, vinger, indmad og blod (og altså bortset fra blodet var det samme som andre kilder kalder *kråsesuppe*). Gæssene, som kun blev slagtet om efteråret, har vel lettere kunnet associeres med "vildt" end de firbenede husdyr kunne.

Kast et blik på kort 1 hvor de forskellige betegnelser for blodsuppe er resumeret. Midtvestjylland savner en fast indarbejdet betegnelse, og det hænger formentlig sammen med at blodsuppe var en sjælden ret herude (i det på kortet indrammede område). Adskillige kilder fortæller da også at praktisk taget alt blodet blev lavet til blodpølsefyld, og den del der ikke længere var tarme til, fik tilsat ekstra rugmel og blev formet til store boller. Disse *blodkumper* (el. *sorte kumper*) blev både kogt og siden anvendt ligesom de egentlige blodpølser; tit blev de

⁵ Tidligste afhjemling i betydningen "blodsuppe" (fra ca. 1700) skyldes Peder Terpager (jf. næste note), medens grundbetydningen første gang er belagt i N.C.Lyngbye: *Færøiske Qvæder ...* (1822), i tillægget om jyske ord s.576.

⁶ Om *vildbrad* se Ordbog over det Danske Sprog bd.XXVI, sp.1513, samt Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* bd.III, sp.644. – De jyske kilder fra omkr. 1700 er to ordsamlinger til Matthias Moths aldrig udgivne "dansk Lexicon" ved hhv. Peder Terpager (Ribe) og en anonym sønderjysk bidragyder.

Kort 1

Jyske betegnelser for blodsuppe

De sprøde småstumper som lå tilbage efter afsmeltning af fedtet, kaldte man *grever*, og de blev anvendt til mange ting: som tilbehør til sort- og hvidpølse (se ovenfor), tilsat finker og som del af retten lever- og grever (men det kommer vi til om lidt). Specielt i Thy tog man nogle af greverne fra, før alt fedtet var smeltet af; sammen med bygryn blev de kogt til *grødninger*, en grød der var helt stiv af fedtet og kun-

også spist sammen med tilsvarende *hvide kumper* (lavet på mel, gryn og mælk).⁷

Og lad os så lige gøre behandlingen af tarme og flomme færdig. Efter de tykke tarme blev også en del af de tynde rensset til skind om forskellige slags pølse (se næste afsnit) – ligesom gåsens fede, velsmagende halskind kunne tages fra til fint pølleskind. Flommen blev samlet for sig, og den ringeste del blev senere sammen med drøvtyggernes tælle afsmeltet til fedt, anvendeligt både til stegning, ved bagning og på brød. Især svin var dengang meget større og federe når de blev slagtet, end de er i vore dage: 250 kg var intet særsyn, og et svin af den størrelse kunne give ikke så lidt smeltefedt – plus 5 kg af den fineste flomme.

⁷ Ole Højrup bringer i *Landbokvinden* (1966) s.106 kort over områderne, hvor man har lavet blodboller og blodsuppe. Materialet bygger formentlig (bl.a.) på indberetninger til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser og omfatter – i modsætning til vor fremstilling – hele landet. Vi kan i det store og hele bekræfte Højrup's resultater; blot synes blodsuppe at have været i brug langt ud over det sønderjyske og nordvestjyske område, Højrup afgrænser.

ne holde sig en tid; den blev spist som grød eller varmet på pande med brød til. På Als var der nogle der blandede greverne med æblemos og brugte disse såkaldte *værker* til pålæg.

A propos selve navnet *greve*: man kan følge det tilbage til oldhøjtysk *griubo*, det genfindes i moderne tysk *Griebe* og engelsk *greaves*, men ingen har indtil videre sat det i forbindelse med andre kendte ord – allermindst personbetegnelsen *greve*.⁸

Indmad, plukke kød mv.

Sammen med tarmene blev indvoldene taget ud af slagtedyret: hjerte, nyrer, lever, lunger, mavesæk etc. Så blev skind og horn flået af okse og får, mens svinets børster blev skrabet af og skindet skoldet; derpå blev dyret parteret: de gode store kødpartier skar man ud: skinke, flæskesider, bov, fårelår osv. – de dele vi stadig køber hos slagteren eller i supermarkedet (om end lidt anderledes udskåret). Det udskårne blev siden konserveret (saltet, røget eller eddikesyldet) med henblik på senere brug. Men mere interessant i vor sammenhæng er hvad man brugte resten til.

Her tænker vi dels på de ovennævnte indvolde. Men også på de småpartier af plukke kød der skjulte sig i kraniets hulninger, sad på eller mellem hals-, ryg- og fodknogler etc. – og hvoraf noget kunne være reelt kød, mens andet sad blandet med flomme, brusk, hinder og sener. Alle sådanne rester, man under ét har kaldt *omrask(ning)*.⁹

Nogle dele blev lavet til produkter, vi også kender i dag. Af kødet på grisens hoved samt spæk og krydderier lavede man sylte; grisens eller fårets slag og mellemgulv blev strøet med salpeter og krydderier,

⁸ Se f.eks. The New Shorter Oxford English Dictionary (1993) bd.I s.1138. – På dansk er ordet tidligst belagt i Hieronymus Justesen Ranchs komedie Karrig Nidding (ca. 1600), hvor der som tiggerføde opregnes: skrælding, pølseskind, krummer og *grever*, grødskover (dvs. det grød, der er brændt på i gryden), lunge og lever.

⁹ Ordet er bedst bevaret i vestjysk, men optræder også i ældre kilder fra det øvrige Jylland; det optræder også i forvanskninger som *omrasling*, *omrassel*, *omdras*. Tidligst er det afhjemlet i en latinsk-dansk ordbog fra 1622 (Poul Jensen Colding: Etymologicum Latinum), her sammen med synonymerne *omkram* og *omhjam*. *Rask* er et gammelt fællesnordisk ord med grundbetydningen "ubetydelig småting, affald", blot uddødt i dansk rigsmål (i modsætning til svensk og norsk). – Vedr. *hjam* se Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog (1881-1918) bd.II s.238.

foldet og lagt i saltlage, derpå kogt og presset til *rullepølse*. Oksetungen blev normalt skoldet, flået og nedsaltet, senere kogt og brugt som pålæg. Plukke kød og flomme (især af gris) blev hakket, krydret, stoppet i de mindre tarme og anvendt til forskellige slags pølser, f.eks. den saltede og lufttørrede *spegepølse* eller den kogte *kødpølse* (i Sønderjylland undertiden lavet alene på oksekød og da kaldt *mos(t)bånd* = mast pølse). Den bedre del af grisens plukke kød og flomme – og her kunne sågar tilsættes hakket mørbrad! – blev kogt til *medisterpølse*¹⁰ (i Sønderjylland *isterbånd* = flommepølse).

Hovedparten af omrasket blev dog i gamle dage lavet til madvarer, der sjældent spises nu længere. Vigtige ingredienser heri var de store organer, idet de dengang næsten aldrig blev tilberedt for sig – modsat senere tiders stegt hjerte, stegt lever osv. Nogle steder blev dog en del af svineleveren hakket for sig, iblandet flomme eller flæsketerninger samt godt med peber, hvorpå det hele blev stoppet i tynde tarme og kogt til (fersk) *leverpølse* – i Sønderjylland, hvor skikken var mest udbredt, hed det *leverbånd*. Leverpølsen blev brugt som pålæg og kan godt betragtes som forløber for nutidens *leverpostej*, men denne bagte afart ses tidligst i bykulturen (fra ca. 1850) og har først omkring århundredskiftet bredt sig til landkøkkenet.¹¹ Helt lokalt har man i Sydøstjylland blandet kogt revet svinelever og fedtegrever til panderetten *levergrever*.

Ellers blev kødet fra dyrenes indre organer praktisk taget altid kogt under ét, derpå hakket eller revet og så blandet sammen med andre slags omrask (som hjerne, yver mm.)¹² og forskelligt fedt – til nu glemte pølsetyper og panderetter. Hvor tæt man skrabe de benene for kødrester mv. inden der blev kogt suppe på dem, har i høj grad været afhængigt af de økonomiske forhold, men kildernes omtale af de på-

¹⁰ Navnet stammer som bekendt fra nedertysk *metworst* (= svinepølse), men er omdannet på grund af den *ister* (= flommefedt fra svin) den indeholder.

¹¹ Ordbog over det Danske Sprog (1919-56) bd.XII sp.727, Arne Espgaard: Liv og sprog på svundne tiders Læsø (1978-80) bd.II s.179. En kilde på Anholt siger at "de havde jo ikke forstand på at lave leverpostej dengang; det skulle laves til leverboller at vi kunne have at æde" (men uden nærmere forklaring).

¹² Hjerne og yver har dog også undertiden været spist separat, mest som pålæg. Fra Herning-egnen hedder det f.eks., at man nogle steder "brugte æ hjerner af får, som man åd til brød skønt mange ikke kunne lide denne svampede masse". Mht. yver, se Karen Thuborg: Det gamle Harboøre (1928) s.88.

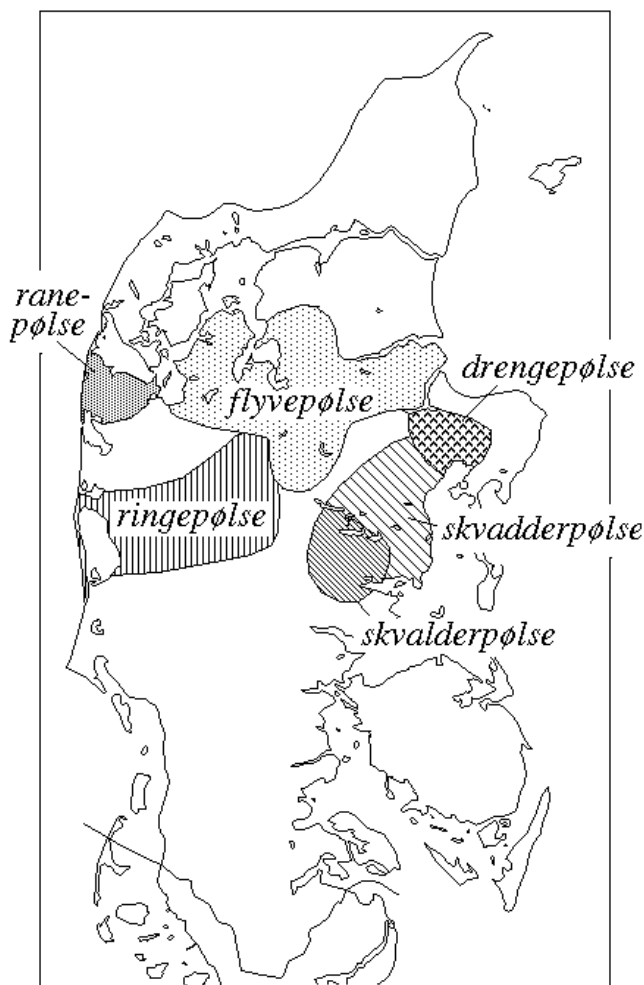
gældende retter – og tildels også deres navne – viser at det for mange mennesker gjaldt om at få alt brugt der var bare nogenlunde spiseligt.

Tag nu den hverdagspølse man lavede på de nævnte rester, tilsat krydderier og fyldt i de mindste og tyndeste af de rensede tarme. Pølsen hed i hovedparten af Nørrejylland *lungepølse* og i Sønderjylland *lungebånd* – efter en af dens fremtrædende ingredienser. Fra Mors kendes en variant med byggryn tilsat: *blandingspølse*. Den blev – ofte sammen med medisterpølse – sat på krukke, tilsat suppe og forseglet under fedtlåg (som vi så det med sortsuppen). Siden blev den spist både kogt i

kålsuppe og som pålæg på brød.

Mange kilder finder, at *lungepølsen* smagte udmærket; ikke desto mindre var den ringagtet – helt modsat den tidligere nævnte medisterpølse, der blev betragtet som en "virkelig herreret" og serveret sammen med skinke, ribbensteg mv., f.eks. til jul. I nogle nørrejyske egne ses det beskrivende navn *lungepølse* da også helt fortrængt af oprindelige øgenavne (jf. kort 2).

Navnet *ringepølse* (ude på Ringkøbing-Herning-egnen) sigter direkte på pølsens smag eller næringsværdi; *flyvepølse* (i et stort område fra Salling til Randers) går for en første betragtning på pølsens konsistens – den er meget let og luftig, siger en meddeler – men

Kort 2:

Øgenavne for lungepølse

det er næppe nogen ros i et samfund hvor det gjaldt om at blive mæt; og Lemvig-egnens *rane-pølse* skal muligvis forstås som et ordspil på to betydninger af "rane": 1) stang i skorsten hvor pølser, flæsk etc. blev

hængt og røget, og 2) stang hønsene *flyver* op og sætter sig til hvile på om natten. Med *skvadder-* eller *skvalderpølse* (på Århus-Horsens-egnen) har man formentlig gjort nar af det sammenrodede, uidentificerbare fyld (skvadder, skvalder = pladder etc.); og når det nord for Århus hedder *drengepølse*, er det vel et hib om at man højst kan spise en tjenestedreng af med den slags føde. Lungepølsen synes da også at glide ud landbokøkkenet i løbet af 1920erne.

Et alternativ til disse kogte hverdagspølser var retten *finker* (på sønderjysk *plukkefinker*). Hertil brugte man nemlig samme slags omrask – i Nørrejylland dog fortrinsvis af får, i Sønderjylland mest af køer –, nu blot kogt med eddike, løg, krydderier, evt. også øl eller kærnemælk, samt findelt æble, pære eller svedske. Også her kan bunden være skrabet mht. kødindholdet, som når folk i Salling slagtede får og "brugte både æ knus (= brusken) og æ lunger til finker, og var det en ronnevædder, så brugte de også æ rædder (= pungen med testikler)"¹³ Ældre kilder fra Viborg-Randers-egnen kalder retten *hakkemad*.

Kogt i suppe og hensat på krukke med fedtlåg holdt finkerne sig godt: man kunne i månedsvis efter slagtingen brase noget af det henkogte på panden og så spise det direkte herfra med tørt rugbrød til. Det foregik med ske, for retten var temmelig flydende (især i Sønderjylland, hvor flere kilder nærmest omtaler den som suppe). Finker var almindelig brugt til morgenmad eller som efterret, og gårdens folk kunne (som det siges af en meddeler) "efterhånden blive grundigt trætte af finkerne der stod i deres lage og blev mere og mere sure" – hvis de ikke omvendt mugnede.

I Sønderjylland, hvor man skelnede mellem *korte* og *lange plukkefinker*, gælder det her sagte kun de korte. De lange regnedes for bedre mad der kunne spises som hovedret med kartofler til, og som man endnu i sidste halvdel af 1800-tallet kunne traktere gæster med under bryllupsforberedelserne.¹⁴ Men de blev – trods navnet – også lavet helt anderledes: alene på komave som efter grundig rensning blev skåret i strimler, krydret og rullet til en slags rullepølse; kun kogning og kon-

¹³ Festskrift til Skautrup (1956) s. 354.

¹⁴ Heimatsblätter für den Kreis Sonderburg 1914 s.107.

servering foregik som ved de korte finker. Før serveringen blev de lange plukkefinker skåret i skiver og ristet på panden.¹⁵

Nu til dags er begge slags finker gået af brug de allerfleste steder. Finker kendes kun som navnet på en art små spurvefugle (og brugt overført om impertinente pigebørn). Men hvordan kan *finke* nogensinde være blevet navnet på en hakkemadsret? Sandsynligvis også ved betydningsoverførsel fra fuglenavnet, idet de korte plukkefinker måske godt har kunnet minde om plukkefugle fra småfugle. I hvert fald sammenholdes betegnelsen finker i M.B.Ottsen: Hostrupdansk (1963-69) bd.II,3 s.89 med navnet på en anden ret: "benløse fugle".

Det er i øvrigt ikke på dansk grund retten finker har fået sit navn. I formen "plukkefinker" kan vi følge den gennem nedertyske kilder så langt tilbage som til Rostock anno 1604 hvor *plückede vinken* også kaldes *pottpastei* (= pottepostej).¹⁶

Uspiselige rester

Trods god vilje kunne ikke hele det afhudede slagtedyrs spises, og efterhånden som bondebefolkningen fik bedre økonomiske vilkår, var det heller ikke al indmad man længere holdt af at udnytte til menneskeføde. Så smed man det ud som foder til hunde, svin og høns, inden de sidste rester endte på møddingen.¹⁷ Tilbage i forrige århundrede finder man imidlertid også helt specielle anvendelser for nogle af slagtedyrenes organer.

Bønder langs Vesterhavet har således kunnet afhænde lever fra efterårsslagtingen til fiskerne. De brugte den som krogmadding under vinterfiskeriet og betalte bønderne tilbage med frisk fisk – ikke mindst med haj, som fiskerne selv var for godt vant til at synes om.¹⁸

Nogle dele af slagtedyrene blev brugt på en måde man i dag vil finde grotesk. Det var ganske almindeligt at bruge en tørret, stadig fjerbesat gåsevinge som støvekost – så almindeligt at dette redskab man-

¹⁵ Det er forståeligt nok de lange (også kaldet: store) finker der gives en moderniseret opskrift på i Inge Adriansen & Maria Bøgvald: Sønderjysk koge- og bagebog (1978) s.79. En mere traditionel udgave (lavet på svinenyrer, -lever og hjerte) har en af Jysk Ordbogs meddelere – til vor forbløffelse – fundet så sent som 11/12 1995 i Ugebladet Hjemmet.

¹⁶ Hamburgerisches Wörterbuch (1985ff) bd.II s.78.

¹⁷ Se f.eks. den humoristiske skildring i Jeppe Aakjær: Vadmelsfolk (1900) s.20.

¹⁸ Se f.eks. Nordisk Tidsskrift for Fiskeri 1880 s.44.

ge steder ligefrem gik under navnet en *fjervinge*. Og mange dele af gåseskroget fandt anvendelse som legetøj, f.eks. luftrøret som rangle (med ærter inden i til at rasle) eller som "trompet" (med gåsens stemmebånd intakte). I svinets blære kunne folk finde på at opbevare fedt og lignende¹⁹, eller den blev i oppustet tilstand anvendt som bold – eller endnu bedre som *rumlepotte*, dette hjemmelavede "musikinstrument" hvormed børn nytårsaften skræmte og drillede naboerne.²⁰ Fra Århus-egnen fortælles det om fårehjernen, at man kunne komme den i tjæretønden og blandet med tjære bruge den som vognsføre! – og indrømmet: det var mere humant end at bruge levende snegle.²¹

Men prisen går til tyremigen, dvs. tyrens avlelem. Migen er – så langt vi kan følge kilderne tilbage – blevet brugt i tørret tilstand som pisk, og sidenhen ser vi den også fast anvendt som en slidstærk forbindelsesrem mellem plejlens to dele.²² I H.P.Hansens dagbogsoptegnelser fra Herning-egnen hedder det da også at "æ tyermejj var de nøje om (= var man omhyggelige med); den blev trukken ud og slået fast med et par søm på en portdør, hvor den kunne tørre; senere skar man strimler af" (f.eks. til den nævnte plejlhilde).

I et lille primitivt bygget hus på egnen fandt H.P.Hansen så oven i købet tyremigen brugt i endnu en funktion: "Lukkelsen (i døren) var meget original, thi der var ingen klinke, i stedet stak der noget af en tyermejj ud af et hul, og denne indretning var i forlængelse af en snor fæstet til æ fald" (= lukkejernet). Hvad sker der så? "En dag kom præsten, men han kunne ikke åbne døren. Da sagde konen: *Tå i' æ pij'es, hr. pastor*" (= grib i p...., hr. pastor!).

Jo, folk kunne nok med lidt fantasi få hele slagtedyret anvendt. Som det hedder med en senere slagterivits: Intet af grisen behøvede at gå til spilde – undtagen hylet!

¹⁹ Se f.eks. Sønderjysk Maanedsskrift 1933-34 s.12, hvor en alsingerknøs indkaldt til dragonerne får flg. ting med sig i tornysteret: "en stump flæsk, en blære med smør i et et par hoser og skjorter".

²⁰ Se dette hæfte s.63.

²¹ Se hhv. Danske Folkemål bd.II s.108 og Folkeminder 1964 s.254.

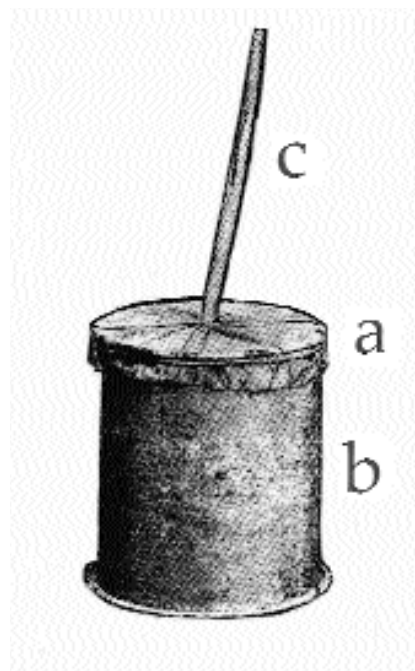
²² Tidligst anno 1593 i Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme (1842-48) bd.VI s.357. Fra en langt senere tid kan man – i J.Hoffmeyers Blade af Aarhus Bys Historie (1904-11) bd.II s.11 – læse hvordan en brandmand bliver straffet for at overtræde sine beføjelser: han får i 1747 tørre tæsk på rådhuset med en *Tyremide*.

Sprogminuttet 1996

I gamle dage holdt børn og unge mennesker kommers til nytår akkurat som de gør nu, men midlerne var andre. Skrubtudser og kanonslag havde man ikke at skræmme folk med, højst knaldperler. Og for det meste måtte man klare man sig med selvlavede "instrumenter" – som *rumlepotten*.

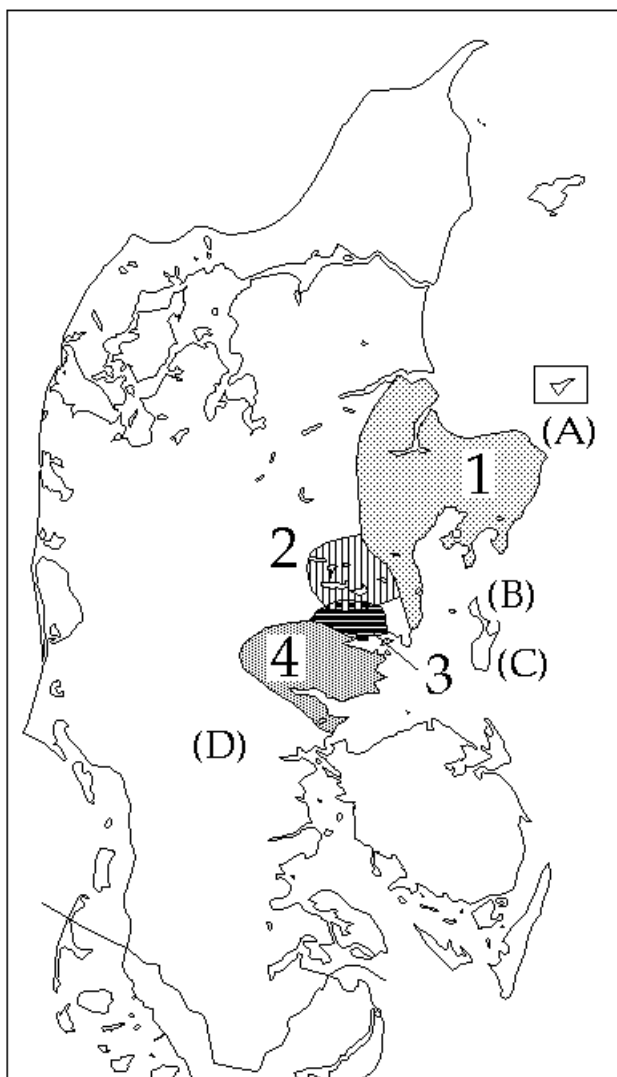
Rumlepottes lavede man overalt i Danmark, og på helt ensartet måde: Ved svineslagting blev blæren taget fra, rensed og lagt til tørre; når man siden ville fremstille en rumlepotte, fugtede den tørre blære lidt og spændte den – se a på tegningen – stramt ud over en krukke, potte eller dåse (b) og bandt den fast herom. Gennem et snævert hul i midten af blæren stak man ribben af en gåse- eller stor hønsefjer (c), skåret til i enderne så der var fri passage gennem luftkanalen i fjerribbens indre. Et stykke tagrør fra stråtaget kunne også bruges. Når blæren igen var tørret, sad den stramt som et trommeskind, og når man nu gned op og ned ad fjerribben med fugtige fingre (eller bevægede selve fjeren op og ned), kom der en underlig "rumlende" og uhyggelig lyd fra potten, en kilde siger "ligesom fra en ugle i nattemørket".

Rumlepotte fra Samsø Museum.

I løbet af nytårsaften gjaldt det så om at forstyrre flest mulige naboer ved at stille sig op uden for deres vinduer eller inde i deres forstue og "rumle". Så kom de farende ud og prøvede at fange "synderen" – som

tit *lod* sig fange og beværte med godter, æbleskiver el. lign. Det var jo også en ret uskyldig spøg – i modsætning til det svineri det gav når der ved fastelavn blev "smidt potter på døre" så aske og skidt væltede ud i folks forstue. I Sønderjylland havde børnene den særlige skik at gå rundt i smågrupper til folks døre og synge en rumlepotvis, mens de gned på potten. Udover nytår ses rumlepotten anvendt 2. juledag el. helligtrekongersaften (i Vendsyssel og Himmerland), stedvis også til fastelavn (spredt ned over resten af Jylland).

Østjyske særbetegnelser for rumlepotten.
 1 = vokke- el. vuggipotte. 2 = guffepotte.
 3 = futtipotte. 4 = buddipotte.
 – sporadisk er også optegnet: (A) = jukke-
 potte. (B) = ruppepotte. (C) = gumme- el.
 vuppepotte. (D) = lurepotte.

Og nu rumlepottens navne. Ja, de fleste steder hed den netop sådan, men på kortet ses udbredelsen af en række særbetegnelser i Østjylland: *buddipotte*, *futtipotte*, *guffepotte*, *vokkepotte* osv. De fleste af forledene i sådanne ord skal formentlig efterligningepottens lyd, men *buddi-* kan også hænge sammen med udsagnsordet at *buddie*, som bruges i store dele af Vest-, Syd- og Sønderjylland. Ordet betegner en stødende, frem- og tilbagegående bevægelse (som når en unge dier moderen, når man tager skindet af et dyr vha. knyttede næver, eller når pottemageren indefra presser facon i en jdepotte). Det er jo også i den stil man bevæger hånden når man betjener rumlepotten.

Dansk Lydhistorie

Christian 5.

Danske Dialekter

Danske Folketal
1913-1973

Danske mønt og
kønter

Ordbøgerne 1975

Dialekter kan nu høres på internettet

Instituttet har i år deltaget i projektet *Dansk Lydhistorie* i Statsbibliotekets regi under *Kulturnet Danmark* (se nærmere i årsberetningen s. 4). *Dansk Lydhistorie* har internet-adressen: <http://www.sb.aau.dk/dlh/>

Her kan man vælge lydeksempler fra et antal emner, se oversigten til venstre. Desuden kan man få vejledning i at "hente lyden". Vælges emnet Danske dialekter, kommer følgende side frem på skærmen:

Danske dialekter

Klik på en dialektprøve (markert ved de små tal) med tal på listen eller vælg den fra den flydende liste.

1. Dansk sprog, som for Frederiksborg (1871)
2. Højborg som i Syddjurs (1872)
3. Dansk sprog mellem Ålborg og Mariager (1873)
4. Dansk sprog mellem for Højborg (1873)

o. fl.

Til hver lydprøve hører en "oversættelse" til rigsdansk. Denne kan vises på skærmen samtidig med afspilning af lydprøven.